

IV. DISCUȚII

CONSIDERAȚII DESPRE «ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB»¹

I. C. CHIȚIMIA

I. INTRODUCERE

O operă din vechea noastră cultură, care a trezit atît interesul învățaților romîni, cit și pe al celor străini, sînt *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. Descoperită în trei versiuni: rominească, slavonească și grecească, dintre care versiunea slavonă s-a dovedit a fi originalul, discuțiile s-au purtat aprins în jurul acestei scrieri, unii învățați menținînd opinia paternității lui Neagoe Basarab, alții respingînd-o și atribuind opera unui călugăr din secolul al XVII-lea². Din nefericire, nu avem nici pînă azi o ediție critică și emendată a operii (cu ajutorul celor trei versiuni existente)³, ceea ce uneori a împiedecat limpezimea vederilor, alteleori a dus la argumentări nevalabile, bazate pe greșeli de text, după cum, de altfel, în unele cazuri, s-a arătat⁴.

Ideea autenticității scrierii a fost reprezentată de Nicolae Iorga, iar aceea a «pseudoepigrafiei» de D. Russo, fiecare dintre ei revenind în mai multe rînduri asupra chestiunii⁵. Amîndoi au avut și adepți convinși⁶. O ultimă

¹ Această lucrare a fost redactată în 1947, încercînd o participare la discuțiile referitoare la *Învățăturile lui Neagoe*. Am efectuat unele puneri la punct.

² Bibliografia esențială a chestiunii la N. CARTOJAN, *Istoria literaturii romine vechi*, I, București, 1940, p. 46—47, care semnalează și manuscrisele inedite ale operii, folosite de cercetători.

³ O ediție critică pregătea răposatul prof. ȘT. GLIXELLI (Cf. *Cercetări literare*, II (1939), p. XXI), pe lângă cea așteptată de la Russo.

⁴ V. GRECU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab* (versiunea grecească), București, 1942 p. 17 și 18—19 (și date bibliografice în plus).

⁵ N. IORGA, *Ist. lit. religioase*, București, 1904, p. 50; N. IORGA, *Ist. lit. romînești*, I, ed. II (București, 1925), p. 140—150; N. IORGA, *Ist. lit. romînești, Introd. sintetică*, București, 1929, p. 52—58; N. IORGA în «*Revista istorică*», XXVI (1940), p. 13—14. DEMOSTENE RUSSO, în «*Noua Rev. Rom.*» III (1901), p. 279 și în *Studii bizantino-romîne*, București, 1907, p. 41 și urm.; D. RUSSO, *Studii și critice*, București, 1910, p. 1—16; D. RUSSO, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22—23; Același *Elenismul în România*, București, 1912, p. 30.

⁶ Fără îndoială sînt și unele excepții, ca în cazul lui P. Sîrcu, care a admis autenticitatea învățăturilor înainte de Iorga (P. SÎRCU, *К вопросу о подлиннике поучения валахского господаря Иоанна Нягое*, în «*Известия отдел. русского языка Академии Наук*», V (1900), p. 1303 și urm. (și extras. p. 21 și urm.) sau St. Romansky, care a închinat chestiunii o lucrare specială, combătînd pe D. Russo (ST. ROMANSKY, *Mahnreden des walachischen wojwoden Negoe Basarab an seinem Sohn Theodosios*, în «*Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*» (G. Weigand), XIII (1908), p. 113—194), precum și alții.

dispută a celor doi învățați romini a fost provocată de un studiu postum al lui D. Russo: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga*¹. E de remarcat faptul că N. Iorga nu s-a năpustit niciodată, convins fiind de la început că are dreptate. În schimb, Demostene Russo a căutat mereu să-și documenteze tot mai temeinic părerea.

Cu acest ultim studiu Russo a vrut să lovească în baza argumentării lui N. Iorga, care invoca pentru paternitatea lui Neagoe mai ales cuvântarea sinceră, vibrantă, plină de durere a domnului față de mama sa și de fiul său Petru, ambii morți. După Iorga aci nu putea fi vorba de imaginația unui călugăr din sec. XVII. Cu o ironie caustică față de adversarul său, Russo vrea să demonstreze că «suspinele acestui pseudotată nu pornesc din inima lui îndurerată», ci «îțnesc din foliantele hrisostomice», adică dintr-o predică bizantină, atribuită lui Ioan Gură de Aur (cu numele grecesc Ioan Hrisostom)².

În realitate, partea de strictă documentare și de greutate pune în paralelă cu predica — și lucru pare curios — nu textul «plingerii» respective, ci o parte din textul unui capitol precedent al *Învățăturilor*, în care se înserează un fragment din celebrul roman popular «*Varlaam și Ioasaf*». Una e capitolul cu cuvîntul lui Neagoe la îngroparea osemintelor maicii sale și alta capitolul *Varlaam și Ioasaf*³. În ce privește textul propriu-zis în discuțiune, se aduce ca asemănare doar o idee, pe care autorul scrierii noastre ar fi rezumat-o din omilia sau predica lui Ioan Hrisostom. Pentru a vedea în ce măsură se menține această ultimă apropiere, dăm textele în paralelă:

Învățăturile lui Neagoe Basarab ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1910, p. 164:

«O, iubitul meu Petre, eu gîndeam și cuge-tam să fii Domn și să veselești bătrînețele mele oarecînd cu tinerețele tale și să fi biruitor pămîntului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcînd subț pămînt, ca un trup al fieștecăruia sărac. *Într-o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît. Într-o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă*; [într-o vreme erai bogat, iar acum ești sărac; într-o vreme, fătul meu, te vedeam pe pămînt, iar acum eu te văz supt pămînt. În puținea vreme te arătași ca o floare frumoasă înaintea ochilor mei, și numai decît te puseși subț pămînt. Eu poftream să mă vezi tu pe mine supt pămînt, dar te văzui eu pe tine îngropat]»⁴.

Ioan Hrisostom, *Despre răbdare și cum nu trebuie să plîngem amar pe morți*, la D. Russo, *Studii istorice bizantino-romine*, I, 221:

«Privește cu băgare de seamă în coșciug; uită-te cum zac acolo acei care au fost altădată împărați, uită-te la rămășițele dom-nilor, vezi groaznica privese a rămăși-țelor pămîntești și spune: cine este acolo împăratul și cine domnul? Poți să tăgădu-ești că toate sînt pulbere, toate cenușe, toate imputiciune? Toate care ne-au fost dragi, nu se vîd acum scirboase?... Acela care îmi era drag, acum zace înaintea mea provocînd scirbă. Mădularul meu de ieri, îl privesc astăzi ca ceva străin. Pe acela pe care puțin mai înainte îl îmbrățișam, acum nu vreau nici măcar să-l ating. *Mila mă silește să mă apropiu de cadavrul imputit, dar sînt oprit de putreziciunea și de viermii lui*. Am în minte figura de altădată a celui care zace, dar nu o mai vîd nicăieri în el. Unde e frumusețea obrazului. Iată s-a înegrit».

Sublinierile sînt ale lui D. Russo, vrînd să arate că autorul «*Învățăturilor*», Pseudo-Neagoe, s-a inspirat aci din Hrisostom și l-a și maltratât prescurtîndu-l.

¹ În *Studii istorice greco-romine*, București, 1939, p. 205—226.

² *Ibidem*, p. 220.

³ *Ibidem*, p. 222—226.

⁴ Textul între paranteze drept este continuarea citatului făcută de noi.

În fond, asemănarea aceasta e vagă și căutată. Dacă în traducerea omiliei bizantine, făcută de Russo, se dă o altă construcție frazei românești și se înlocuiesc cuvintele « dragi » și « mila » cu altele, ceea ce este posibil după textul grecesc¹, atunci nu mai rămâne nici urmă de asemănare. De altfel, e greu de presupus că autorul, care obișnuiește să traducă pagini întregi din izvoare, s-a mulțumit să introducă la mijlocul cuvântării sale doar o idee, luată izolat dintr-o predică de origine bizantină. Dacă totuși asemănarea e posibilă, aceasta nu ar fi aci decât una din acele bizare coincidențe de idei, de figuri de stil, sau de imagini, care se întilnesc atât de des și în arta plastică și în literatură, și care au indus uneori în eroare pe cercetătorii amatori de a descoperi plagiate sau influențe².

Dar comparând cele două texte în întregimea lor, observăm că în esență se deosebesc profund. Predica bizantină e tendențioasă și, în spirit religios, vrea să convingă pe creștin că viața pe pământ este o amăgire; vrea să-l desguste față de trupul nevrednic al omului, al cărui sfârșit e prezentat în culori macabre. E în această predică o preamărire indirectă a vieții viitoare. În schimb, în textul « Învățăturilor » e zugrăvită, fără niciun alt gând durerea și jalea omenească în fața mormintelor și osemintelor dragi. Nu știu cite bocete am putea să punem alături pentru a acoperi complet și mult mai bine în conținut și în înțeles, întregul text al plingerii. Dacă își aruncă oricine încă odată ochii peste el, se poate ușor convinge. Însăși ideea confuză și nepărintească pentru Russo, inexplicabilă fără pretinsul izvor³, « într-o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urit, într-o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă », este generală și de esență larg folklorică. În concepție folklorică, adesea moartea e închipuită, simbolizată, ca o supărare a celui plecat dintre ai lui pe drumul veșniciei. Cei rămași își impută vina de a-l fi necăjit și o spun în bocete:

« Cimpiile-s rourate,
Neamurile-s supărate.
Uritu și voia rea
S-o pus la inima ta
Și s-o pus cu-azezământu
Și te-o băgat în pământu,
Și s-o pus acum de-o lună
Și te-o băgat-u-n țărină... »⁴.

« Draga noastră, sora noastră,
Să nu te duci supărată
C-ai tăi părinți te așteaptă
Și părinții și copiii... »⁵.

¹ D. RUSSO, *op. cit.*, p. 221: « Οὐ πάντα τὰ ποτε φιλατὰ νῦν ὀρώνται βδελυκτά;... 'Ο χθές μοι ποθητός, νῦν πόκεται μοι βδελυκτός... προσελθεῖν τῷ ὁδοδότη ὑπὸ τῶν σπλάχνων βιάζομαι, ἀλλ' ὑπὸ τῆς φθορᾶς καὶ τῶν σχολήκων τούτου ἐμποδίζομαι... »

² Interessante exemple de « întilniri » în idei și stil la GILLES MÉNAGE, *Menagiana ou bons mots, rencontres agréables, pensées judicieuses et observations curieuses*, ed. III, t. I—IV, Amsterdam, 1713—1716. A se vedea încă M. L. C. LALANNE, *Curiosités littéraires*, Paris, 1845; apoi K. BOBRZYŃSKI *Zur literarischen Plagiatfrage*, Cracovia, 1898; Ed. Stemplinger, *Das Plagiat in der griechischen Literatur*, Berlin, 1912; W. BOROWY, *O wplywach i zależnościach w literaturze*, Cracovia, 1921. W. HUSARSKI, *Tradycja, nasładowictwo i plagiat*, în « Tygodnik illustrowany », 1926, p. 917—919.

³ D. RUSSO, *op. cit.*, p. 222.

⁴ D. ȘANDRU și F. BRÎNZEU, *Printre ciobanii din Jina*, în « Grai și Suflet » V, (1934), p. 342.

⁵ ION G. POPESCU, *Obiceiuri, credințe și superstiții în Clopotiva*, în *Clopotiva un sat din Hațeg*, București, 1940, t. II, p. 437.

«Mindră casă ai avut
Ș-acum nu ți-a mai plăcut,
Alta nouă ți-ai făcut...»¹.

Cel puțin în anumite momente impresionante ale vieții, literatura populară a putut să răzbată și să răsune, și în trecut, în sufletul cărturarului, mai adânc și mai viu decît literatura ceremonială a bisericii. Într-o scriere concepută laic, o inspirație din acest fond de literatură populară ni se pare mai evidentă. În orice caz, apropierea făcută de Russo nu e probabilă. Nu se face dovada peremptorie că lacrimile lui Neagoe au «țîșnit din foliantele hrisostomice». Aproximarea indicată este «căutată».

N. Iorga a răspuns cu alte argumente de luat în seamă în «Revista istorică», XXVI, 1940, p. 13—14. Apoi cei doi învățați s-au stins.

Dar săbiile aruncate au fost ridicate de jos, peste puțină vreme, de alți doi învățați ai acestei pasionante lupte științifice. Unul din ei s-a regăsit pe linia vederilor lui N. Iorga, profesorul Vasile Grecu, altul pe linia vederilor lui D. Russo, profesorul P. P. Pănițescu. Cel dintîi a adus în cumpănă argumente mai mult de natură filologică, cel de al doilea de mai mare greutate istorică².

În acest nou și viu schimb de vederi, ultima poziție a ocupat-o P. P. Pănițescu cu un interesant și dezvoltat studiu asupra aceleiași chestiuni³. Autorul încearcă să întărească ideea că opera îi revine unui călugăr din secolul al XVII-lea. Domnia sa opinează chiar, cu oarecare rezerve, că opera aceasta a fost scrisă pe vremea lui Radu Mihnea (1611—1616; 1619—1621), în vederea educării fiului acestuia, Alexandru Coconul. De fapt, în problema timpului cînd a fost redactată opera, autorul a oscilat. Într-un articol precedent (*Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab*), opinase că opera a fost scrisă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai aproape de domnia lui Neagoe Basarab. În ultima vreme a revenit la aceeași părere, afirmînd că scrierea s-a efectuat sub domnia lui Mircea Ciobanul⁴.

Pentru o mai bună lumină, autorul creionează, în lucrarea din 1946, portretul real al lui Neagoe Basarab, așa cum reiese el din documentele vremii: de familie boierească (nu domnească), ambițios, crud chiar, luxos, inconjurat de cărturari greci, trăind într-o pronunțată atmosferă de cultură bizantină și tinzînd la legături cu lumea și biserica apuseană, ceea ce e cit se poate de interesant.

Pentru contrast, schițează și portretul domnului, după cum îl prezintă *Învățăturile*: umil, blînd, evlavios, pătruns de un adînc misticism și de renunțare la plăcerile vieții pe pămînt, iar pe deasupra cunoscător al literaturii

¹ GH. BREAZUL, *Patrium carmen*, Craiova, 1941, p. 183.

² Dau lucrările celor doi în ordinea succedării lor: V. GRECU, *Izvor sau prelucrare a uneia din Învățăturile lui Neagoe*, în «Omagiu lui Ioan Lupaș», București, 1943, p. 295—316. Recenzie cu vederi critice de P. P. PĂNIȚESCU, în «Convorbiri literare», 77, 1944, p. 381; V. GRECU, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe*, *Ibidem*, p. 477—481; P. P. PĂNIȚESCU, *Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, *Ibidem*, p. 733—739; V. GRECU, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe*, *Ibidem*, p. 740—767. V. Grecu publicase și un articol în legătură cu versiunea românească: *Manuscrisul din 1654, pretins pierdut, al Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în «Convorbiri literare», 72, 1939, p. 1851—1865.

³ P. P. PĂNIȚESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, București, 1946, 80 p. (Extras din «Balcania», V₁, 1942).

⁴ P. P. PĂNIȚESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. O reconsiderare*, în «Romano-slavica» VIII, 1963, p. 415—434.

bisericești. Evident, autorul conchide că acest portret n-a putut ieși decît de sub pana unui duhovnic de mai tirziu, care nu l-a cunoscut în realitate pe Neagoe.

În continuare, autorul face o amănunțită critică internă a textelor, cite și cum se cunoșteau atunci, găsind inadvertențe, date nesigure sau date care se potrivesc mai bine cu secolul al XVII-lea decît cu domnia lui Neagoe Basarab.

Totuși problema nu se poate considera rezolvată. Multe idei și argumente folosite pot să servească, după o altă interpretare, teza contrară.

II. ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB, PROBLEMĂ DE CULTURĂ ȘI LITERATURĂ COMPARATĂ

Scrierea aceasta atît de discutată, nu este o apariție ciudată în cîmpul literaturii romîne. Ea se integrează perfect unui gen cunoscut în cercetările științifice sub numele de «literatură parenetică», foarte răspîdită mai cu seamă în cultura veche a popoarelor. Evoluția lui însă a căpătat nuanțe deosebite după cum a circulat într-un mediu sau în altul de cultură. Deosebirea, pe care trebuie s-o facem mereu între zone diferite de civilizație și cultură, și-a spus și aici cuvîntul.

Potrivit unor condiții noi de dezvoltare economică și de viață socială, de tip burghezo-capitalist, în Italia a luat naștere în sec. al XIV-lea și al XV-lea curențul umanist, factor important în definirea culturii și literaturii laice renascentiste. Mentalitatea religioasă s-a restrîns la incinta catedralelor și bisericilor. Literatura parenetică însăși a căpătat timbru laic.

În răsăritul Europei, implicit în Țările Romîne, relațiile feudale și pirghia lor de susținere, biserica, au continuat să domine încă multă vreme. În asemenea împrejurări, cultura și literatura, ca suprastructură, au continuat să se alimenteze din izvoare cu conținut mistic, religios, deși cultura bizantino-slavă nu a fost ruptă complet de vechea cultură elenică.

Faptele de cultură sînt percepute și întrebuițate divers în cele două zone de cultură: într-o parte domină spiritul laic, în cealaltă cel mistic. Timbrul scrierilor în general se conformează acestor tendințe.

Numele celebrului scriitor grec Xenofon (430—354 î.e.n.), de exemplu, a răzbătut în ambele culturi, dar cu alte rezonanțe. Operele lui despre Socrate ca și lucrarea despre Cyrus au fost duse în apus de Giovanni Aurispa (1370—1459), secretar papal, care a vizitat Constantinopolul în 1418. Dintre operele lui Xenofon și rolul lor ne interesează aci *Κυροπαίδεια* (Ciropedia), în care Cyrus apare ca un Socrate ridicat pe tron. Tipul acesta de om înțelept constituia idealul umanistilor. De aceea, umanistul Poggio Bracciolini o traduce în latinește, iar Maria Matteo Boiardo în limba italiană. Înainte însă de a se pune sub teasc¹, un alt umanist italian, Philipppo Buonaccorsi a dus cu el un manuscris în Polonia, afirmînd că este una dintre cele mai folosite «cărți» (utilissimus est omnium liber Xenophontis Cyri Pedia). Și aci, pe baza acestei opere s-a scris în anul 1502, din recomandarea bătrînei regine Elisabeta² o lucrare de gen parenetic, în care sînt citați Xenofon, Cyrus și

¹ Ediția princeps în latinește a apărut la Florența în 1516; ediția II, Veneția, 1525.

² Fiică a împăratului Albert (1438—1439) și căsătorită cu Cazimir Jagelonul (1445—1492), Elisabeta a avut o pregătire umanistă. S-a îngrijit de educația copiilor și îi plăcea să se considere fiică, soție și mamă educatoare.

Socrate. Cunoscută sub titlul *De institutione regii pueri* și datorită unuia din secretarii curții¹, scrierea aceasta, în aparență destinată educării unei odrasle de monarh, întrunește caracterul unei frumoase opere literare și a fost citită, în afară de curtea regală, de particulari, deoarece, pe lângă originalul păstrat în Biblioteca Imperială de la Viena, s-au descoperit numeroase copii manuscrise². Învățăturile, cite le conține, sînt toate de ordin laic și de pregătire intelectuală a omului. Astfel Xenofon și opera sa au pătruns în Polonia în culori realiste, prin filieră umanistă.

Față de acest portret al autorului grec, transmis în trăsături exacte, zona răsăriteană a schițat, am putea spune, o « icoană » a lui Xenophon (în scrieri de același gen) din cauza atmosferei profund religioase. Opere ca *Ciro-pedia* sau *Apologia lui Socrate*, *Simposion*, n-aveau aderență în această spiritualitate mistică. Erau acceptate cele care nu apăreau ca prea « păgine » și puteau fi imbinat cu « învățătura » religioasă.

Astfel, codicele rusesc cunoscut sub numele de *Sbornicul lui Sviatoslav* din anul 1076 conține o serie de scrieri, mai mărunte sau mai întinse, de caracter parenetic: « *Învățăturile unui tată către fiul său* » *Глагола дшнелъзнага н'когого оца къ синеѣ сечеиѣмоѣ* Cum se cuvine să se poarte omul *Како подобаетъ чаккоѣ быти*), un *Stosloveț* (*Гтословецъ*: Cele 100 de sfaturi) foarte cunoscute în literatura rusă etc. Majoritatea sînt atribuite unor figuri religioase: Ioan Hrisostom, Sf. Gheorghe, Sf. Nil, patriarhul Ghenadie etc. Dar cunoscutul cercetător rus în domeniul literaturii vechi, N. P. Popov, a dovedit³ că aceasta constituie doar o investire a textelor cu prestigiul unor nume, cele mai multe fiind opera mitropolitului de Chiev, Ilarion.

Între aceste texte ale sbornicului se situează și *Како подобаетъ чаккоѣ быти* (Cum se cuvine să se poarte omul), scriere atribuită Sf. Vasile, avînd încă ca autor foarte probabil pe același Ilarion. În acest text se pomeneste numele lui Xenofon și Teodora în legătură cu fragmentare « învățături » mistice. Printre precepte de concepție religioasă, Xenofon este aci o apariție deformată.

Am încercat să arătăm cu un exemplu cele două spații de receptare culturală, pentru a putea judeca just *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, în mediul lor cultural caracteristic.

În această vreme au circulat numeroase opere parenetice de conținut laic. De cum se ivește umanismul, ele sînt tot mai mult citite. De pildă, scriitorul ceh Smil Flaška din Pardubiț scrie în 1395 *Nová rada* (Învățătura nouă), o alegorie didactică, în care apare lumea animalelor în frunte cu leul,

¹ Unii învățați atribuie opera sicilianului Ioannes Silvius Amatus și faptul pare foarte probabil, (JÓZEF SZUJSKI, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, Cracovia, 1881, p. 38), alții văd pe autor în Matei Drzewicki (K. MORAWSKI, *Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Polen*, Viena, 1889, p. 4). Pentru personalitatea lui Amatus: K. MORAWSKI, *Czasy Zygmuntofskie*, Varșovia, 1922, p. 7.

² Publicată pentru prima dată de H. Zeissberg, în « Archiv für österreichische Geschichte », 55 (1877), p. 94—136. O traducere polonă s-a făcut tirziu de ANTONI DANYSZ, *Elżbiety królowej polskiej traktat pedagogiczny*, Liov, 1902. Considerații interesante asupra scrierii la P. CHMIEŁOWSKI, *Historia literatury polskiej*, I (Varșovia, 1899), p. 106—107.

³ N. P. POPOV, *L'Izbornik de 1076, dit Sviatoslav, comme monument littéraire* în « Revue des études slaves », XIV (1934), Nr. 1—2, p. 1—25; N. P. POPOV, *Les auteurs de l'Izbornik de Sviatoslav*, Ibidem, XV (1935), Nr. 3—4, p. 210—223; N. K. GUDZII, *История древней русской литературы*, Moscova, 1938, p. 84.

conținând diverse «sfaturi». Opera a fost căutată¹. Același scriitor a dat apoi *Radá otce k synu* (Învățăturile unui tată către fiu). E aci un amestec de învățătură morală și cavaleriească, pentru ca tânărul să devină un «nobil desăvârșit»². Literatura de aspect parenetic, inspirată și concepută laic, coboară la realități istorice și sociale.

În sensul acesta nou, Baldassare Castiglione scrie *Il Cortegiano*³. E cea mai ilustră operă a genului în spiritul Renașterii. De remarcant faptul că autorul a fost îndemnat s-o scrie — mărturisește singur — și de *Ciropedia* lui Xenofon, pe lângă *Republica* lui Platon și *De oratore* al lui Cicero. Castiglione prezintă într-o formă cumpănită tipul ideal al curteanului instruit. Scrisă intenționat într-un grai italian viu și expresiv, opera a fost tipărită în numeroase ediții și tradusă în multe limbi moderne⁴.

Umanistul polon Łukasz Górnicki, care făcuse studii în Italia între 1556—1559, o prelucrează liber, înlocuind numele personajelor, adăugând elemente folclorice și lăsând la o parte ceea ce nu se potrivea cu viața unui curtean polon⁵. Opera lui Górnicki are o valoare literară deosebită⁶. De altfel, se poate spune că tema favorită a literaturii polone din secolul XVI este «virtutea» omului⁷. În acest sens a creat și M. Rej.

În rindul acelorași scrieri literare se așează și realizarea spaniolului Antonio de Guevara: *Libro aureo del gran emperador Marco Aurelio con el Relox de Principes*, tradusă în multe limbi, iar în românește prelucrată de N. Costin sub titlul *Ceasornicul Domnilor*⁸. Preocuparea educării fiilor de monarhi, în vremea Renașterii, a fost extrem de vie și tratatele laice, alcătuite cu acest scop, s-au răspândit vertiginos. S-a ajuns apoi și la lărgirea cercului celor educați, nemărginindu-se numai la principii. Astfel, în Polonia, în sec. al XVI-lea, Stanisław Koszutski traduce și publică în 1588 opera umanistului neamț Reinhard Lorichius, *De institutione principum*, cu scopul de a învăța

¹ Pentru regele ceh Ludovic (1516—1526), Jan Dobrovski a tradus-o din cehă în latină și s-a tipărit în mai multe ediții: Nürnberg, 1520; Cracovia, 1521; Breslau 1614. O traducere germană a dat Venzig: *Der Neue Rath des Hern Smil von Pardubic*, Leipzig, 1850, citat de A. N. PYPIN și V. D. SPASOVICI, *Обзор истории славянских литератур*, St. Petersburg, 1865, p. 262.

² PAVEL VÁSÁ și ALOIS GREGOR, *Katechismus dějin české literatury*, Brno, 1925, p. 29; ȘT. CIOBANU, *Istoria lit. rom. vechi*, București, 1947, p. 76.

³ Cf. și P. P. PANAITESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, București, 1946, p. 19.

⁴ Ediția princeps a apărut la Veneția în aprilie 1528. La sfârșitul anului o nouă ediție la Florența, urmată de trei reproduceri. În 1529 o nouă ediție la Parma, iar în 1533 alta la Veneția etc. S-a tradus în spaniolă, franceză, engleză, germană și chiar flamandă. Cf. C. ANTONIADE, *Principese, curteni și curtizane*, București, 1939, p. 137. și urm.

⁵ Cf. AL. BRÜCKNER, *Dzieje narodowej literatury polskiej*, Varșovia, 1924, t. I, p. 79.

⁶ Ediția princeps: LUKASZ GÓRNICKI, *Dworzanin polski* (Curteanul polon), Cracovia, 1566, reproducă după primul războiu mondial de prof. Stan Lempicki în «Wielka Biblioteka», Varșovia, f.a. 362 p.; o nouă ediție critică a dat Roman Pollak în «Biblioteka Narodowa», Nr. 109, Cracovia, 1928. S-a tradus și în germană mai târziu: *Der polnische Demokrit als Hofmann*, Stuttgart, 1850. Pentru valoarea operii citez P. CHMIEŁOWSKI, *op. cit.*, I, p. 192 și IGŃ. CHRZANOWSKI, *Historia literatury Polski*, ed. X, Cracovia, 1930, p. 141—142.

⁷ JULIAN KRZYŻANOWSKI, *Literatura polska*, în «Świat i życie», t. IV, (Liov, 1936), col. 224—225.

⁸ Ediția princeps a originalului apare anonim la Sevilla în 1528; ediție refăcută și semnată: 1529. Pentru răspândire și versiunea românească: N. CARTOJAN, *Ceasornicul Domnilor*, București, 1941, p. 12 și urm.

din ea nu numai domnii și principii, ci și alte categorii sociale¹. De altfel, lucrarea aceasta, împreună cu altele, a constituit izvor pentru opera scriitorului polon renescentist M. Rej: *Żywot człowieka poczciwego* (1568).

Notăm de asemenea, *Vita honesta* a lui Hermann Schotten tipărită pe la 1530 și tradusă și în limba polonă².

În Renaștere a înflorit, așadar, o bogată literatură parenetică de concepție laică, plecându-se fără îndoială de la simple tratate practice de pregătire culturală, ca acela a lui Enea Silvio Piccolomini: *De educatione puerorum*³, sau cel descoperit de profesorul polon Stanislaw Kot, destinat instrucției fiilor regelui Cazimir⁴.

În literatura românească izvoarele de inspirație pentru genul parenetic au fost cele religioase, oferite de cultura feudală: romane mistice ca *Varlaam și Ioasaf*, scrieri hagiografice de tipul *Vieții Sf. Alexe, Fiziologul, Floarea Darurilor*, predici și scrieri apocrife mistice bizantino-slave etc. În consecință, timbrul mistic al multor opere n-ar putea surprinde.

Modele de literatură parenetică s-au găsit în opere bizantine: *Învățăturile* lui Vasile Macedoneanul (867—886) către fiul său Leon, opera lui Constantin Porfirogenetul (913—959): *De administrando imperio*, mult mai târziu sfaturile lui Manuel Paleolog, scrise pentru fiul său în 1417, și altele.

O poziție însemnată ocupă în literatura parenetică *Învățăturile* cneazului rus Vladimir Monomahul, de la începutul secolului al XII-lea, *Послание Владимира Мономаха*, concepute pentru fii săi⁵. Domnia lui Vladimir Monomahul (1053—1125) a fost prielnică dezvoltării culturale, într-o atmosferă de cultură bizantino-rusă. Mama lui era o grecoaică. În amintirea ei și-a luat de altfel, numele de « Monomah ». În timpul lui s-au scris cronicile naționale în limba slavo-rusă, (*Повесть временных лет*), *Viețile Sfinților (Patericul)*, descrieri de călătorii, biografii de personalități rusești ale vremii etc.

Nu e de mirare, deci, că într-o asemenea atmosferă de cultură, însuși cneazul s-a apucat să scrie un fel de testament cu recomandări pentru copiii săi⁶. Se remarcă în aceste sfaturi observația și experiența personală și faptul e de reținut. Ostaș viteaz, vorbește de luptă; iscusit vinător, dă sfaturi vinătorești; de asemenea, recomandă copiilor cit mai multă învățătură de carte, amintind că tatăl său, deși ocupat, a avut timp să învețe cinci limbi străine⁷. În afară însă de aceste sfaturi, scoase din propria-i experiență și situate în partea ultimă a lucrării, Monomah își începe opera cu reguli despre viața monahală, cu povești în legătură cu rugăciunea; continuă cu judecata domnească, cu purtarea domnului față de duhovnici, față de curteni, de slujbași, de ostași și față

¹ STAN. KOSZUTSKI, *Księgi o wychowaniu i o ćwiczeniu każdego przełożonego nietylko panu, ale i poddanemu każdemu ku czytaniu bardzo pożyteczne*, Cracovia, 1558.

² O cnotie abo żywocie człowieka przystojnego (Despre virtute sau despre viața omului bine crescut), tipărită pe la sfârșitul sec. XVI. (Alte ediții, 1603, 1631). Cf. G. KORBUT, *Literatura polska*, t. I (Varșovia, 1929), p. 248.

³ Ediția princeps, foarte rară, la Köln, Ulrich Zell, cca. 1470.

⁴ FR. PAPÉE, *Jan Olbracht*, Cracovia, 1936, p. 6.

⁵ După câte știm, cel dintâi a atras atenția insistent asupra acestor « Învățăături » din literatura rusă Șt. Ciobanu în cursurile sale universitare (Cf. ȘT. CIOBANU, *Ist. lit. rom. vechi*, vol. I, București, 1947, p. 75).

⁶ Opera a fost scrisă între sfârșitul sec. XI și 1125, anul morții lui Vladimir (Cf. N. K. GUDZII, *op. cit.*, p. 135). Textul publicat de F. BUSLAEV în « *Русская хрестоматия* », ed. III, Moscova, 1881, p. 72—80 și în ediție științifică cu studiu aprofundat de A. S. ORLOV « *Поучение Владимира Мономаха* », Moscova, 1947.

⁷ Cf. și B. BRIAN-CHANINOV, *Histoire de Russie*, Paris, 1929, p. 40.

de orice om. În toată această parte se simte influența culturii mistice. Izvoarele sînt aici fără îndoială cele ale culturii contemporane: pasaje întregi din psaltire, din învățăturile lui Vasile cel Mare, profețiile lui Isaia, predici din Grigore Teologul, Ioan Hrisostom și altele ca acestea¹. Se pare că autorul a cunoscut lucrări din literatura parenetică a *Sbornicului lui Sviatoslav*, mai cu seamă textul «Cum se cuvine să se poarte omul» (Какъ поведати члвкоу быти), care se bazează, după cum am arătat mai sus, pe scrieri mai vechi atribuite lui Xenofon și Teodora². Opera își găsește, pe de altă parte, interesante corespondențe în lucrări similare apusene, ca *Învățăturile părintești* ale episcopului englez Leofric, din secolul al XI-lea (1057)³. Considerăm însă că aceste asemănări nu sînt decît intimplătoare, ca și corespondențele cu *Învățăturile lui Neagoe*, fiind rezultate din experiențe similare de viață.

Este de remarcat totuși stilul vibrant asemănător în scrisul lui Vladimir Monomahul și în *Învățăturile lui Neagoe*, stil ieșit dintr-o simțire vie și din suferințe cunoscute direct. Acest lucru se vede și din scrisoarea lui Vladimir Monomahul din 1096 către cneazul Oleg, în luptă cu care îi căzuse fiul și îi rămăsese în captivitate nora pe care vrea s-o răscumpere: «N-am cunoscut înainte fericirea lor, măcar acum, dacă nu cu cîntece, cel puțin cu lacrimi să le sărbătoresc nunta»⁴.

Cultura mistică, tipică vechii orînduiri feudale se reflectă în scrierile vremii, dar ea n-a putut totuși împiedica manifestarea în scris, în anumite momente, a sentimentelor omenеști legate de realitățile vieții sociale. Este de făcut distincție între un izvor și altul de inspirație. Într-o asemenea încadrare trebuie judecate și *Învățăturile lui Neagoe* către fiul său Teodosie.

III. CONSIDERAȚII CRITICE. TEXTUL ÎNVĂȚĂTURILOR

Trebuie să remarcăm faptul că argumentele, pro și contra autenticității *Învățăturilor lui Neagoe*, au fost scoase din datele textului și cu toate acestea nu există pînă acum o ediție critică, emendată și comentată, care să lămurească mai bine acest text și să ajute la rezolvarea problemelor controversate.

Învățul rus P. Lavrov a descoperit la Sofia fragmente din versiunea slavonă a *Învățăturilor*⁵, dar mult timp nu s-a grăbit nimeni să traducă aceste fragmente în românește și să le pună în corelație cu celelalte versiuni⁶. Versiunea românească cea dintîi descoperită, a fost *îndreptată* și publicată de Ioan Eclesiarhul⁷. Manuscrisului, considerat pierdut, i s-a dat de urmă

¹ Cf. ȘT. CIOBANU, *op. cit.*, p. 76; vezi și I. M. IVAKIN, *Князь Владимир Мономах его поучение*, Moscova, 1901.

² Cf. N. K. GUDZII, *op. cit.*, p. 136.

³ M. P. ALEXEEV, *Англо-саксонская параллель к поучению Владимира Мономаха* (O paralelă anglo-saxonă la Învățăturile lui Vladimir Monomahul), în «Труды отдел. древне-русской литературы И.Р.Л.И.», II (1953), p. 39—80.

⁴ Pentru cultura și talentul lui Vladimir Monomahul vezi și B. LEPKI, *Ukraina, zarys literatury*, Varșovia, 1930, p. 121; B. GRÉKOV, *La culture de la Russie de Kiev*, Moscova, 1947, p. 121—122.

⁵ P. A. LAVROV, *Слова наказательныя воеводы валашского Иоанна Нягоя к сыну Θεοδοσιο, S. Petersburg, 1904, XXXVII + 62 p.*

⁶ Lucrul acesta l-a făcut în ultima vreme P. P. Panaitescu (*Cronicile slavo-romîne din sec. XV — XVI*, București, 1959, p. 215—316), punînd fragmentele versiunii slavone în ordinea indicată de versiunea românească.

⁷ *Învățăturile bunului și credinciosului Domn al Țării Romînești Neagoe către fiul său Teodosie*, București, Tip. Colegiul Sf. Sava, 1843, O reeditare cu o nouă îndreptare a limbii a dat N. Iorga: *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, Vălenii de Munte, 1910, VIII + 336 p.

începînd de prin 1932¹ și așteaptă să fie editat științific, cu respectarea limbii, pentru a a se putea trage concluzii filologice. Se cunosc astăzi în total opt copii manuscrise tirzii. Versiunea grecească a fost publicată de V. Grecu².

Din textele cunoscute azi însă, nici unul nu ne dă siguranța că este sau reproduce originalul în forma lui primă. Între versiuni se constată deosebiri, care duc spre această concluzie. După toate probabilitățile avem de a face cu texte pline de adaose, datorite traducătorilor și copiștilor, adaose potrivite cu gustul acestor cărturari și cu atmosfera vremii lor. O dovadă în privința aceasta ne-o oferă fragmentele păstrate din versiunea slavonă, textul descoperit apropiindu-se, după cite se pare, mai mult de original. Dar nici versiunea slavonă Lavrov, nu ne poate da o idee exactă de felul cum se prezentau *Învățăturile*, fiind incompletă³. Un alt text slavon ar fi fost descoperit — după cum preciza N. Iorga — de Emil Turdeanu, la Belgrad⁴; acesta pregătea, de fapt o ediție și un studiu al versiunii slavone⁵. În ultimii ani, Damian P. Bogdan a descoperit noi fragmente din versiunea slavonă și publicarea lor va arunca, negreșit, mai multă lumină asupra problemelor ridicate de *Învățăturile lui Neagoe Basarab*. Deocamdată editarea și studiul comparativ al textelor a rămas încă o problemă deschisă.

Față de aceste constatări, argumentarea bazată în faza actuală pe text, trebuie făcută cu multă precauție.

O analiză mai dezvoltată a textului a efectuat-o P. P. Panaitescu, folosindu-se de cele trei versiuni⁶. Nu putem fi însă de acord cu unele din concluziile domniei sale.

În genere, considerăm nu că versiunea românească este « cea mai completă » față de celelalte două și în special față de cea grecească, ci că această versiune este probabil cea mai augmentată și prelucrată din cele cite se cunosc. Pilda cu porumbelul⁷, de exemplu, care se găsește numai în versiunea românească⁸, putea foarte bine să lipsească din original. După redactarea textului pare a fi o adăugare ulterioară la aceea a șarpelui, pe care o conținea, fie originalul, fie un intermediar. Se spune în fond: «... am să vă spui și *pilda* Domnului nostru Isus Christos... Deci ascultați ca să știți cum este înțelepciunea șarpelui». După povestirea acestei pilde urmează: «altă pildă cu porumbelul». Așadar nu e anunțată de la început și de altfel nici nu corespunde în conținut cu versetul Evangheliei citat de text: «Fiți înțelepți ca șerpii și *proști (simplici)* ca porumbelii». Aceste pilde au fost introduse separat din *Fiziolog*, unde nu se găsesc la un loc. Mai mult: în unele texte vechi ale *Fiziologului* se găsește numai

¹ Cf. V. GRECU, *Manuscrisul din 1654 pretins pierdut al Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în «Conv. lit.», 72 (1939), p. 1853—1865. și ȘTEFAN MANCIULEA, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 53. Actualmente se află în Biblioteca filialei Academiei R.P.R., din Cluj sub cota Ms. 109.

² V. GRECU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab* (versiunea grecească), București, 1942, 243 p. + XVI pl.

³ În aceste fragmente însă, ar putea exista adaose față de original.

⁴ N. IORGA, în «Revista istorică», XXVI (1940), p. 14; *ibidem*, XXVIII (1942), p. 76.

⁵ N. CARTOJAN, *Istoria lit. rom. vechi*, București, 1940, p. 47; E. TURDEANU, *La littérature bulgare du XIV siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 107.

⁶ P. P. PANAITESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, București, 1946, p. 36 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 42.

⁸ *Învățăturile*, ed. N. IORGA, p. 178. Ed. 1843, p. 194.

o pildă, în alte numai cealaltă¹. De altfel, această părere este confirmată de versiunea grecească, care conține pilda șarpelui (ed. V. Grecu, p. 54), dar nu conține pe aceea a porumbelului. Versiunea grecească nu conține nici legenda imediată a gripsorului (« struțocamilul »), nici cuvintul de învățătură către cele două slugi ale domnului, Varlaam și Ioasaf, cuvintul fiind recunoscut ca interpolat² și nici alte capitole întregi, cu foarte pronunțat caracter religios, aflate la începutul și la sfârșitul versiunii românești. Pe de altă parte, D. Russo însuși a dovedit spiritul și sistemul de interpolare al copiștilor: unul din manuscrisele versiunii românești indică omisiunile și adăogirile ce ar fi meritat să fie făcute în text, iar alt manuscris, de mai târziu, îndeplinește întocmai indicațiile³.

Dacă se compară între ele textele celor trei versiuni, se constată atâtea deosebiri și intervertiri de capitole și pasagii, încât acestea presupun un original mult mai îndepărtat în timp, încărcat ulterior, în copii, cu adaose pe gustul și învățătura altor cărturari. Și lucru interesant, de la versiunea slavonă spre cea grecească și românească se observă o gradăție parcă a intensității elementului mistic și religios. Aceasta ar denota că originalul era mult mai descărcat de date și învățături religioase; în schimb, originalul acesta, după toate probabilitățile, lăsa să cadă accentul pe învățătura practică. O dovadă oarecum în privința aceasta ne-o dă versiunea slavonă, care conține recomandări practice, în legătură cu războiul, mai sigure și mai puțin impregnate cu invocări mistice decât celelalte versiuni⁴.

Mai târziu, oameni de biserică, duhovnici, au dat învățăturilor o altă față, împinzându-le cu rugăciuni și legende în spirit mistic. Dumnezeu trebuia să fie prezent la toate actele pămîntești ale voievodului: la șederea la masă, la judecata în divan, la primirea solilor, pe cîmpul de bătaie și în atâtea alte cazuri. Cu noua față învățăturile puteau să fie bune pentru orice creștin, pentru orice domn, poate și pentru Radu Mihnea sau Mircea Ciobanul. Fără îndoială, nici Neagoe Basarab nu fusese ateu; dar mai cu seamă, după concepția cititorilor săi călugări și preoți, domnul trebuia să fie crescut și să se poarte mereu în spiritul legii creștine, al ocrotirii bisericii. Noul sau noii prelucrători ai *Învățăturilor* au gândit și au scris în spiritul *învățăturii* și *vieții* lor. Pe această cale se pot explica multe lucruri. În mintea lor, fără să vrea, totul se ridica de la pămînt spre *Împărăția cerului* și spre Dumnezeu. Călugărul se va desface de realitatea textului și de realitatea vremii lui și va da *Învățăturilor*, care îi intraseră întîmplător în mînă, un nou sens. După cum vom vedea încă, textul nu aparține aceleași concepții.

Amestecul ideilor de concepție diferită este așa de evident și atît de izbitor, încît, dacă cineva nu admite că aceste *Învățături* au fost scrise din inițiativă voievodală și dintr-o concepție laică, ulterior fiind prelucrate de un călugăr după concepția lui religioasă, e silit totuși să admită cel puțin că opera este

¹ Cf. MARGARETA MOCIORNIȚA, *Fisiologul*, în « Cercetări literare », I, (1934), p. 85—86.

² P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 44. Pe bună dreptate observă autorul lipsa de imaginație a interpolatorului în a numi pe cele două slugi voievodale: Varlaam și Ioasaf.

³ D. RUSSO, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22; același în *Studii istorice*, București, 1939, t. II, p. 562.

⁴ P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 56. Compară *Croniclele slavo-române*, p. 292 și urm.; versiunea grecească, ed. V. GRECU, p. 157 și urm.; versiunea românească, ed. Ion ecleziarhul, 1843, p. 237 și urm.

a unui monah și în ea s-a amestecat apoi un laic cu ideile lui *omenesti*, nu *divine*, și cu sfaturile lui practice, ceea ce e mai puțin probabil.

În « Cuvîntul de îngropare », în « Regulele de purtare la masă », în capitolul despre primirea solilor și purtarea războiului, în chiar sfaturile despre cinstirea boierilor și ostașilor, cu toate preschimbările suferite de text, se văd limpede urmele unei scrieri primordiale de concepție laică voievodală.

Jalea voievodului, prinsă în cuvinte, în fața osemintelor maicii sale, la înmormîntarea căreia nu luase parte, e pămîntească și naturală. Vorbele de foc în legătură cu moartea copiilor săi, mai ales a lui Petru, hărăzit tronului, sînt ale unui adevărat tată cu inima arsă. Oasele maicii sale erau aduse lîngă acelea ale copiilor. Vom vedea mai pe urmă paginile acestea de un lirism impresionant. E absolut sigur că un călugăr, după trecere de o sută de ani, n-ar fi fost în stare să se substituie și să înțeleagă o asemenea durere. Pentru el nu dispăreau ființe vii și dragi, ci venea moartea ca o eliberare a sufletului de « imputîciunea » trupului, care provoacă « scîrbă », exact ca în omilia lui Hrisostom, invocată de D. Russo. Pentru un călugăr era cel mult un prilej de a arăta că viața și bucuria pe pămînt sînt doar o amăgire. De aceea, în ce e scris nu se vede sufletul unui duhovnic, ci al unui laic¹.

Dar timbrul laic al gândirii și al scrisului se vede mai ales în capitolele cu învățături practice. Multe gânduri izvorite aci din experiență și meditație au fost învăluite probabil mai tîrziu, de un slujitor al bisericii, în haină religioasă, însă firul lor dintîi tot nu s-a pierdut.

Astfel, în « regulele de purtare la masă » nu poate fi vorba « de o predică împotriva beției », alcătuită într-un tot de un călugăr. Se întrevăd aci sfaturi de cumpătare și de stăpînire de sine, date de un laic, unui viitor domn, care trebuia să-și păstreze prestigiul:

« Însă slugilor tale li dă să bea vin destul. Și tu încă să bei cu măsură, ca să poată birui mîntea ta pe vin, iar să nu biruiască vinul pe mîntea ta, și să cunoască mîntea ta pe mîntile slugilor tale, iar să nu cunoască mîntea slugilor pe mîntea ta. La beție pe nimeni să nu dăruiești, măcar de-ți ar fi sluga cît de dragă. Sau de vei avea vre-o minie pe cineva de la trezvie, tu să n-o arăți spre sluga ta la beție și să-l urgisești. Sau de vor vrea să pîrască cineva pe alții la tine la beție, tu să-i îngăduiești pînă la trezvie. Sau de-ți va greși vre-o slugă fiind beat, tu-i îngăduie pentru că tu l-ai îmbătat, și, cum l-ai îmbătat așa-i și îngăduie »².

Negreșit, călugării au petrecut adesea și au băut, dar după aceea nu stau să mediteze asupra consecințelor beției în treburile și în ordinea de stat. Se gîndeau cel mult la necuviințele lor și « băteau » citeva mătănii spre iertarea « păcatelor ».

Pentru exemplificarea consecințelor beției, autorul nu putea să aibă la îndemînă alte izvoare decît cele de natură religioasă. În consecință dă ca exemplu între altele, legenda apocrifă veche a *Iuditei*, în care Iudita reușește să omoare, după o petrecere cu vin, pe Holofern, căpetenia oștilor lui Nabucodonosor, împăratul asirienilor, tăindu-i capul. Legenda se găsea și în Simion Monahul³; din vremuri vechi a fost una din temele cele mai cultivate în arta plastică și în literatură⁴. N-a fost cunoscută, deci, numai de călugări.

¹ Oricît s-a căutat un izvor bizantin pentru acest capitol, nu s-a găsit.

² *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, ed. N. IORGA, Vălenii de Munte, 1910, p. 189—190.

³ Vezi D. RUSSO, *Studii și critice*, București, 1910, p. 10—16.

⁴ În aceeași vreme a domniei lui Neagoe Basarab, Adolf Daucher sculptează în lemn (1515) o Iudită cu capul lui Holofern în mîini. Nu cu mult înainte Mantegna pictase exact aceeași scenă. Apoi se înșiră unul lîngă altul, cu aceeași temă: Botticelli, Cranach, Giorgione, Tintoretto, Caravaggio și alții. Hans Sachs (1494—1576) dramatizează tema într-una din numeroasele sale piese,

Pe marginea acestui capitol al «regulelor de purtare la masă» s-au făcut observațiuni, care ar infirma autenticitatea *Învățăturilor*¹. Remarcă însă că argumentele au fost scoase în mare parte din excreșcențele textului găsite în una sau alta dintre versiuni și nu din conținutul inițial al acestui text. Astfel, invitarea mesenilor, care în fond erau boieri, de a cînta, «dacă se pricepe», se află numai în versiunea greacă. În ce fel s-ar dovedi că acest amănunt a fost conținut și de original? S-ar putea întimpla totuși să avem de a face cu un fapt real, în cazul meselor intime, nu cu imaginația unui călugăr, care face din boieri «lăutari și măscărici» la masa domnească. Poate că boierii și domnii lor, în atmosfera orientală, nu se comportau chiar după cum concepem noi azi și nu se rușinau să cînte din vreun instrument. Dimitrie Cantemir nu se rușina să cînte «în tambură», la Constantinopol, turcului Ismail Efendi, care mereu venea să-l asculte cu plăcere, necîntînd «nici un țarigrădean ca el»².

În privința regulilor de etichetă la masă, lipsa lor remarcată se pare că a fost scoasă din comparația cu tratatele similare occidentale, în care eticheta se găsea însă în mediul ei cavaleresc avansat³, ceea ce nu constituie încă obligații și ambianța societății din sud-estul Europei.

Nu trebuie să ne surprindă nici faptul că nu se dau amănunte «despre urări, închinăciuni cu paharul, despre focurile de pușcă și de tun, ce se trag de obicei la banchetele domnești», fiindcă nu avem de a face cu o operă în felul celor ce descriu anumite ceremoniale de curte, ci cu una în care se dau sfaturi esențiale (multe dintre aceste sfaturi fiind eliminate poate de copisti călugări).

Sfaturile în legătură cu primirea solilor sînt tot atît de elocvente. Ele nu puteau să fie imaginate de un călugăr. De altfel, informația noastră bogată de azi despre multe lucruri din trecut ne face adesea să credem că ceea ce știm noi din documente și izvoare știau și alții tot atît de bine. În realitate, una era viața de mănăstire și alta viața de curte. Prea puțin îl interesa pe călugăr ceremonialul primirii solilor sau principiile de purtare a războaielor. De fapt, în *Învățăturile lui Neagoe* nici nu este vorba de ceremonialul obișnuit, ci mai degrabă de inovațiuni, de sfaturi inovatoare scoase de voievod din trăirea și experiența personală a domniei. Îndrăznim să afirmăm chiar că mai mult decît modelele străine, experiența sa a fost izvorul gîndului de a scrie o asemenea operă.

Neagoe Basarab primise cîndva pe niște soli transilvăneni cu vorbe pripite și aspre. În 1517 se simte obligat să regrete ieșirea sa, într-o scrisoare către Sibieni⁴. Și acum ce citim în *Învățăături*?

Martin Opitz face la fel (1635), iar în secolul al XIX-lea Fr. Hebbel reia subiectul în drama sa de tinerete «Iudit» tradusă și în românește. A fost parodiat de austriacul Johann Nestroy («Iudith und Holofernes»). Inspirațiile din această legendă nu s-au oprit însă aici. În vremurile moderne o serie de opere muzicale (Serow, R. Wetz, V. Rez-nicek, Arthur Honegger, E. Coosens) tratează același subiect. Alte exemple de structură religioasă se alătură acestei legende.

¹ P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 48—50.

² IOAN NECULCE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. II-a acad. Iorgu Iordan, București, 1959, p. 202.

³ Textele apuse cu reguli de purtare la masă au fost studiate, între alții, cu insistență de ȘT. GLIXELII, *Studja i szkice porównawcze* (Studii și schițe de literatură comparată), Liov, 1919, p. 65 și urm.; același în «Romania», 47 (1921), p. 1—40; același, în «Revista istorică română», III, (1933) p. 327—332, se oprește și asupra regulilor de purtare la masă din *Învățăturile lui Neagoe: Regulele de purtare la masă în românește*.

⁴ E. HURMUZAKI, *Documente*, vol. XV, partea I, p. 221; cf. P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 13.

« După ce va veni (solul), tu să ascuți toate cuvintele lui cu socotință și cu luare aminte, sau de vor fi bune sau rele, sau blinde sau aspre. Toate să le ții în mintea ta și nimic dintr-insele să nu uiți, și nici să te bucuri mult că va spune cuvinte bune, nici iar să te minii că va spune și va zice cuvinte de rău. Ci-l întreabă de toate cu blindețe și cu smerenie și, după ce-ți va răspunde că: « Ce mi-a zis stăpînul meu, toate le-am grăit, atunci tu să nu-i mai răspunzi nici un cuvînt împotriva, că de vei mai răspunde ceva, nimic nu vei folosi. Că cuvîntul este ca vîntul: dacă iese din gură nici într-un chip nu-l mai poți opri și măcar de te-ai căi și ziua și noaptea, nimic nu vei folosi. Ci dacă-și va da solul solia, iar să-l trimiți să-l petreacă cu cînte pină la gazdă... »¹.

N-au ieșit oare aceste sfaturi din propria experiență a domnului? E greu de presupus că un călugăr avea experiența sau cunoștințe exacte de modul de primire al solilor și putea să dea sfaturi în consecință. În experiența curții, în schimb, ceremonialul primirii solilor constituia o tradiție și era cunoscut în chip practic. De aceea, sfaturile despre primirea și trimiterea de soli sînt izvorite dintr-o practică voievodală. Se arată ținuta demnă și impunătoare ce trebuie să aibă și domnul și boierii, « împodobiți frumos », la sosirea solului, se recomandă să fie găzduiți departe de palat și de grădinile în care voievodul se poate plimba cu sfetnicii lui. Se dă, de asemenea, sfatul ca solul să nu fie zăbovit mai mult de două, trei zile, timp necesar pentru a se odihni, pînă la prezentarea soliei. Între timp domnul și boierii trebuie să se pregătească pentru primirea oficială a solului în divan, la ziua sorocită:

« și să te împodobești și tu cu haine frumoase... Și să ieși cu mare slavă să sezi în jețul tău... și sfetnicii tăi cei bătrîni să șază pe scaunele lor, unde li este locul și li se cade. Iar boierii cei tineri să fie împodobiți cum se cuvine și să stea toți, de-a rîndul, împrejurul tău... Deci să alegi dintr-inșii cîțiva oameni vrednici și să-i trimiți să cheme solul, să-și dea solia »².

Nu pare de loc probabil ca un călugăr să fie preocupat de asemenea forme exterioare, de pompă pămîntească. Pe el îl interesează sufletul, desfăcut cit mai mult de trup, și ideea de Dumnezeu, care trebuie să primeze și să treacă înaintea oricărei alte preocupări.

După primirea soliei, domnului i se recomandă să se sfătuiască cu boierii săi asupra răspunsului, ce urmează să-l dea solului. Și aici se remarcă un raționament, care nu putea să fie spontan emis, fără o experiență a faptelor. I se spune anume viitorului domn să nu creadă că își pierde prestigiul, dacă cere sfatul boierilor, fiindcă meritele unui lucru întocmit după sfat bun se răsfrîng numai asupra domnului, după cum ponoasele unei acțiuni greșite, inițiată numai de domn, nu cade pe boieri, ci numai pe el:

« ... dacă se tocmeste sfatul bine și cum se cade, lauda și pohvala domnului este peste toată lumea, iar sfetnicii și boierii întru nimica nu se pomenesc, și zic toți: « Harnic, și vrednic și înțelept domn este acesta, și vrednic de a se pomeni și de a se fericii în toate lucrurile lui ». Iar de se va zminti sfatul și nu va fi sfat bun și cu chibzuială, nimeni nu va învinovăți pe sfetnici, nici pe boieri, ci numai pe domn și vor zice: « Acesta este domn nebun și nu i se cade lui să fie între domni... »³.

Nu se prea vede ce interes avea un călugăr « să apere » pe boieri și nici ce pregătire și experiență îl putea ajuta să îndrumeze atît de sigur și logic pe un viitor domn. Sfatul acesta, ca și altele, nu are nici o legătură cu mentalitatea și viața călugărească. Continuarea în aceeași chestiune e

¹ *Înscăpătările*, ed. N. Iorga, p. 199.

² *Ibidem*, p. 198—199.

³ *Ibidem*, p. 201.

parcă mai elocventă, cînd se spune că ochii tuturor sînt îndreptați spre domn, la fapte bune, și «nu zic că fac boierii acele sfaturi, ci laudă tot pe domn și numele lui proslavesc. Iar boierii, măcar deși fac ei sfaturile cele bune, nimeni nu-i știe nici îi laudă. Pentru aceea este bine să primiți sfaturile cu bucurie»...

Cum de nu s-a gîndit nimeni că o asemenea insistență ar putea fi mai de grabă a unui boier, față de un domn, care nu ținea seama de divan, decît a unui om de biserică? De fapt, știm că Neagoe Basarab era un domn ambițios și probabil trecuse în unele cazuri peste divan, observînd pînă la urmă că dăduse greș. Putea, credem, să dea un sfat în consecință.

De asemenea, domnul trebuie să se sfătuiască cu boierii, dacă e cazul sau nu, să-l ospăteze pe sol. În caz de ospăț, se indică în ce fel urmează să se poarte domnul la masă. Masa să fie bogată, cu «păhare de argint frumoase», «cu multe feluri de bucate și să aducă toate pe rînd unele după altele»; «băuturi să scoată de unde va avea mai bune și mai dulci», «ca să se mire și solul de acea podoabă și rînduială bună, care să nu o fi văzut el la stăpinul său niciodată, ci să laude pretutindenea ce a văzut și să povestească, — pentru că și aceasta e o cinste a domnului, aleasă și lăudată»¹.

Nu e aci decît întrecerea, luxul și fala pămîntescă, întîlnite în genere la curțile regale sau domnești. Nimic din smerenia și viața austeră, pe care le-ar fi putut recomanda cu ardoare un călugăr. De altfel, invitarea aceasta la pompă se potrivește cu viața de lux pe care a conceput-o Neagoe, așa cum ne dovedesc documentele. Pe bună dreptate se poate afirma că «figura lui Neagoe apare din izvoare pe un fond de aur... metalic și frumos sunător»². *Învățăturile* nu dezic această constatare. Desigur, aceste urme vizibile, de sfaturi ieșite din viață, experiență și concepție laică voievodală, sînt învăluite uneori înabil de aluzii la Dumnezeu și viața cerească, datorite probabil unui călugăr interpolator de mai tîrziu.

În ce privește purtarea războiului, dovezile că avem de a face cu sfaturi voievodale sînt categorice. Nici nu trebuie să ne gîndim o clipă că un călugăr ar fi putut să se lanseze în principii de tactică militară și recomandări, care denotă de la început experiențe războinice și concluzii sau învățăminte pe marginea acestor experiențe. Alături de reguli generale, se găsesc inovațiuni mărturisite: «Așa te învăț să faci, fătul meu, că mie îmi pare că așa va fi mai bine»³.

Dacă domnul va putea ajunge cu vrăjmașul la o înțelegere pe calea soliei, să încerce a-l împăca dîndu-i bani⁴. În caz de război, în țară străină să nu fugă, «că eu am fost pribeag și de aceea vă spui că este trai și hrană cu nevoie pribeagia. Pentru aceea să nu faci așa, că mai bună este moartea cu cinste decît viața cu amar și cu ocară»⁵.

Nu avem atestarea documentară a unei fugi a lui Neagoe Basarab peste graniță. Acest lucru s-a putut însă întîmpla, fie la ocuparea tronului, cînd susținătorii săi, Craioveștii, au trecut Dunărea după ajutor turcesc și probabil nu l-au lăsat pe pretendentul lor Neagoe în mîinile adversarului, Vlad cel

¹ *Ibidem*, p. 204.

² Cf. P. P. PANAITESCU, *op. cit.*: p. 16—17.

³ *Ibidem*, p. 222.

⁴ *Ibidem*, p. 214.

⁵ *Ibidem*, p. 215.

Tinăr (1510—1512)¹, fie în prima parte a domniei, cînd adversarii, susținuți de Bogdan cel chior, încearcă să-l doboare de la tron. În orice caz sfatul este al unui voievod, crescute în tradiția luptei vitejești.

Continuarea sfaturilor este izvorită tot din experiență voievodală, cînd se recomandă ca înainte de a primi lupta, să arunce în calea dușmanului pradă bună și bogată, că poate se va sătura și se va întoarce. De nu-l va putea amăgi nici așa, atunci să-și adune curtenii și dregătorii și să le vorbească, arătîndu-se vesel și neschimbat la față (de frică), pentru a le inspira încredere. Cuvîntarea care urmează² este străbătută de aceeași grijă monarhică. Domnul să-și întocmească apoi oastea și să înfrunte pe vrăjmași. « Iar de vor fi ei mulți, nimic să nu te înfricoșezi, nici să te îndoiești, că omul viteaz și războinic nu se sperie de oamenii cei mulți, ci cum risipește un leu o cireadă de cerbi, și cum omoară un lup o turmă de oi, cit de mare, așa și omul viteaz și bărbat și hrăbtor nu se înfricoșează de oameni mulți. Că omului viteaz toți oamenii îi sînt într-ajutor, iar omului fricos toți oamenii îi sînt dușmani, și încă și de ai săi este gonit, și batjocurit, și hulit »³. Se recomandă, de asemenea, ca familiile boierilor să fie trimise departe de teatrul de luptă pentru a nu cădea în captivitate; altfel boierii ar trece de partea inamicului ca să le salveze. În versiunea slavonă se vorbește clar și de familiile oștenilor simpli, ale « țăranilor »⁴, ceea ce corespunde spiritului laic de curte, interesat de treburi obștești și militare, spre deosebire de spiritul clerical feudal, care se referă, ca în versiunea romînească, mai cu seamă la clasele stăpînitoare.

În sfaturile de mai sus nu se poate vedea firea și îndemnul unui călugăr, oricît s-ar părea ele de generale.

Dar hotărîtoare în sensul acesta sînt amănuntele în legătură cu garda voievodală, formată din 60 de oameni aleși, și organizarea unităților de luptă, împărțite în trei cete. Lucruri generale mai putea să-și imagineze un călugăr după 100 (sau zeci) de ani de la moartea lui Neagoe Basarab, să încerce însă asemenea precizări nu este posibil.

Contrar celor afirmate⁵, împărțirea oștirii în trei grupe de mărimi diferite este un principiu tactic de luptă, cunoscut din vechi timpuri⁶ și pînă în vremurile noastre, cînd s-a fixat la formula clasică arhicunoscută: avangardă (avanposturi), grosul oștii, și rezervă, atît de categoric, încît principiul acesta, cel puțin pînă acum, a rămas invariabil, fie că e vorba de o unitate de luptă, de subunitățile ei, sau de marile unități de luptă, în coloană de marș, ori în dispozitiv de front. Tăria și puterea de luptă sau de rezistență a fiecărei grupe a variat în raport cu epoca, cu momentul tactic și cu concepția comandantului oștii.

Țările Romînești nu puteau să rămînă străine de aceste reguli generale. Nu avem scrieri sau documente, care să ne înfățișeze exact desfășurarea tactică a oștilor în trecut, însă sistemul se poate descifra din unele ciocniri. Atragerea oștirii turcești prin buciumași (un fel de avanposturi), într-un loc mlăștinos, în lupta de la Podul Înalt din 1475, avînd neapărat în spate o oaste de rezistență

¹ Cf. *Viața lui Nișon*, ed. Tit Simedrea, București, 1937, p. 16 și red. V. Grecu, București, 1944, p. 135.

² *Ibidem*, p. 217.

³ *Ibidem*, p. 218.

⁴ P. P. PANAITESCU, *Cronicle slavo-romine*, p. 243 și 293.

⁵ P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 57.

⁶ Cf. N. BĂLCESCU, *Scrieri istorice*, ed. III, P. P. PANAITESCU, p. 86.

și de momire, pentru ca o altă grupă de oști să învălească armata musulmană printr-o manevră abilă și să întoarcă prin surprindere frontul, este perfectă ilustrare a acestui sistem tactic¹. Planul de luptă al oștirii moldovenești de la Obertyn, în 1531, desemnat de Martin Bielski, care a luat parte la bătălie, lasă să se întrevadă aceeași împărțire în trei grupe a oastei². Însăși lupta lui Ioan Vodă cel Cumplit cu Turcii la Jiliște, în 1574, este dusă după aceleași principii tactice³.

De aceea, sfatul din *Învățăturile lui Neagoe* își are o bază reală și nu poate fi o mistificare sau o eroare a unui călugăr. Că împărțirea oștii în două «străji» și o grupă mai mare e verosimilă, ne-o dovedește *Viața lui Nișon* a lui Gavril Protul în legătură cu o acțiune tot din vremea lui Neagoe: «Și așa trecură Dunărea (Craioveștii) cu toată oastea și dacă trecură, împărțiră oastea în *trei pîlcuri* și un pîlc luă Neagoe»⁴. Știrea aceasta nu poate fi considerată ca o invenție și confirmă pe celelalte.

Jocul sau manevra celor trei cete, pină la luarea contactului cu dușmanul ca și după aceea, nu reiese destul de limpede din alte scrieri. *Învățăturile lui Neagoe* încearcă însă să dea precizări. Deși pe parcurs copiștii și traducătorii au intervenit cu interpolări și confuzii, totuși și așa se observă realitatea și consecvența faptelor.

De exemplu, toate cele trei versiuni vorbesc clar că cele două străji precedau «oastea cea mare» (велика конска)⁵, «a treia și cea mai mare» (и де трітя иі величя)⁶, «tabăra cea mare»⁷. Totuși versiunea românească, într-un adaos față de celelalte, spune că «strejile sint capul și coada oștilor»⁸, pentru că în unele cazuri, de care interpolatorul avea cunoștință, grosul oștirii se găsea la mijloc, avînd în spate o straje, care să dea semnalul unei eventuale învăluiri și oștile să nu fie lovite prin surpriză. Este vorba, evident, de o interpolare ulterioară.

Cu toate acestea, elementele esențiale ale recomandărilor s-au păstrat și se vede, în mod limpede, că ele nu puteau fi relatate de un călugăr. Toate versiunile vorbesc de cele trei grupări ale oștirii, de garda personală a domnului, de locul pe care să-l ocupe domnul în bătălie, în gruparea a doua sau a treia a oștii, fără hazardări nefolositoare, de înlăturarea obiceiului ca lupta să fie începută prin dueluri individuale, cu efect adesea demoralizant. Asemenea sfaturi nu au fost scornite de imaginația unui călugăr. În continuare, se recomandă respectarea clasicii *legături* dintre grupe pentru a se putea sprijini între ele la nevoie: «... și să meargă una mai înainte, alta mai după aceea, iar a treia să fie tabăra cea mare. Și să nu fie departe una de alta, ci să fie

¹ Lupta aceasta se studia, din acest punct de vedere, în școlile militare de ofițeri, drept model clasic.

² Publicată în *Kronika* sa și reproducă de Gwagnin și alții.

³ Cf. B. P. HASDEU, *Ioan Vodă cel Cumplit*, ed. I. C. CHIȚIMIA, Craiova, Clasicii Romîni Comentati, 1942, p. 80 și 89.

⁴ *Viața lui Nișon*, ed. TIT. SIMEDREA, București, 1937, p. 16. P. P. PANAITESCU (op. cit., p. 57) consideră că autorul *Învățăturilor* a împrumutat mecanic știrea din *Viața lui Nișon* și i-a dat, pe nedrept, caracter general de organizare a oștirii. Interpretarea e forțată; alte redacții ale *Vieții lui Nișon* (ed. V. GRECU, București, 1944, p. 135) nu vorbesc de cele trei pîlcuri.

⁵ P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-romîne*, p. 243, 293.

⁶ *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, ed. V. Grecu, p. 158, 159.

⁷ *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, ed. Ion Ecclesiarhul, p. 238.

⁸ *Ibidem*, p. 238.

aproape, ca să se auză și să știe ce fac și de se va întâmpla vreo întimplare străjii cei dintii, ea să meargă să se amestece în cea de a doua, iar de va vedea și streaja de a doua că se biruiește de vrăjmași, ea încă să vie să se amestece în toiul cel mare, iar să nu fie departe una de alta, ca nu cumva să nu poată ajunge curînd să se împreune una cu alta și să se apere... »¹.

Orice tactician militar va recunoaște numaidecît justetea sfatului. De asemenea, ceea ce se spune în continuare e cit se poate de logic și adevărat din punct de vedere militar și se vede de departe că totul se bazează pe experiența și pregătirea unui militar. Este nepotrivit să i se atribuie unui călugăr asemenea cunoștințe.

Logic și milităresc e și sfatul ca domnul să nu intre în luptă cu prima grupare a oștilor și nici să stea « unde va fi temeiul și toiul oștilor » sale, fiindcă acolo vor bătea toate armele dușmanului, ci să stea în ceata a doua sau a treia, « de latura oștilor »². În termeni militari consacrați, domnul trebuia « să iasă de sub bătaia armamentului inamic ». Este forțată interpretarea că aci avem de a face cu un sfat călugăresc, lipsit de concepția eroică a voievozilor. În altă parte, *Învățăturile lui Neagoe* îndeamnă la fapte eroice: « ... iar tu să mergi drept față la față spre vrăjmașii tăi, fără nici o frică etc. »³, dar în momente de expectativă trebuia să știe unde îi este locul cel mai potrivit și acest sfat i-l putea da un luptător cu experiență, nu un schimnic, obișnuit să dea doar cu fruntea de dușumea. De altfel, acest ultim sfat ar contrazice pe cel dinainte.

Tot atît de elocvent e sfatul în legătură cu garda personală a domnului, care trebuie să fie compusă din 60 de bărbați aleși. E vorba aci probabil de o inovație a lui Neagoe, în ce privește numărul precis al gărzii personale a domnului, dar gărzi personale au avut, negreșit, și alți voievozi în timpul bătăliilor, cu misiunea de a veghea și a apăra în mod special pe domn. Cum să-i treacă prin minte unui călugăr un asemenea sfat: « Și să-ți alegi, în vremea războiului, șaizeei de voinici bărbați să fie tot lingă tine, să nu se depărteze, ci să te nădăjduiești pe dinșii. Și de vei birui pe vrăjmașii tăi, ei tot să nu meargă după dinșii să-i gonească, ci să stea înaintea ta, măcar de vei birui, măcar de te vor birui, aceia tot să fie lingă tine »⁴. Chiar dacă va trebui să fugă, domnul trebuie să fugă tot împreună cu cei 60 de voinici⁵. De sfatul boierilor să asculte mereu, dar dacă uneori va observa că e sfătuit greșit, atunci să procedeze cum crede că este mai bine⁶. Pentru sufletele celor căzuți în luptă să facă slujbă la sfintele biserici, « ca să vază toți și să se îndemneze » (a lupta în alte împrejurări)⁷. Pentru aceleași motive, pe cei rămași în urma celor căzuți, părinți și copii, să-i aibă în vedere și să-i ajute⁸. Pe luptători să-i dăruiască după merit (« după cum îi va fi slujba »)⁹. Se poate remarca ușor că toate aceste învățături sînt departe de mentalitatea și înțelegerea unui călugăr, care n-ar fi fost preocupat prea mult de soarta supușilor și luptătorilor.

¹ *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. Iorga, p. 218—219.

² *Ibidem*, p. 221.

³ *Ibidem*, p. 218. *Croniclele slavo-romîne*, ed. P. P. PANAITESCU, p. 292 și 293.

⁴ *Ibidem*, p. 221.

⁵ *Ibidem*, p. 222.

⁶ *Ibidem*, p. 222.

⁷ *Ibidem*, p. 222.

⁸ *Ibidem*, p. 222.

⁹ *Ibidem*, p. 223.

Se mai poate spune că *Învățăturile lui Neagoe* sint chiar mult mai personale și speciale, cu privire la purtarea războiului, decît acelea ale lui Vladimir Monomahul, care au caracterul unui testament rezumativ¹.

Între argumentele aparent mai puternice că aceste învățături practice de război nu aparțin vremii lui Neagoe Basarab, ar fi și menționarea *tunurilor* mobile, de cîmp, care nu apar în Muntenia decît în a doua jumătate a secolului XVI². În primul rînd nu putem fi siguri că Muntenia n-a cunoscut tunul mobil în prima jumătate a secolului XVI, de vreme ce apare în Moldova sub Petru Rareș. Lipsa de știri nu e egală în mod cert cu inexistența. În cel mai rău caz voievodul putea avea cunoștință de existența tunurilor. În al doilea rînd, cine ar putea spune că în originalul slavon la locurile respective este vorba chiar de *tunuri*? Mai mult decît în orice alt caz, interpretarea termenilor trebuie făcută cu multă atenție din cauza evoluției lor semantice. De aceea, nici traducerea greacă, nici cea romînească, destul de tîrziu, nu pot să conteze din acest punct de vedere. Termenii sint luați întotdeauna cu sensul vremii lor. Numai versiunea slavonă a *Învățăturilor* poate să ne dea o justă dezlegare. Aici însă termenul *ношукa*, într-o expresie ca «и тресквели и пошукы и стрѣлы»³ (și toate loviturile și armele de foc și săgețile) nu poate să aibă clar sensul de «tun». Termenul a existat în limba slavă veche înainte de apariția tunului în Europa. Trebuie, așa dar, să fi avut o accepție anterioară. În fond, de origine indoeuropeană, termenul a avut din vechi timpuri unadin cele mai întinse arii de răspîndire, cu ramificații în cele mai multe limbi europene, putînd fi menționat în greacă (πυξίς), latină medievală (*puxis* — *buxis* și *buxta*), limbile slave, limbile germanice etc.⁴. Era natural ca sensul să evolueze de-a lungul timpului. La început nu putea să aibe decît sensul de simplu «aruncător», «detunător» (sclopetum)⁵, sau «praștie». Cu apariția armelor de foc, «pușca» și corespondentele ei europene (пушка, *Büchse*, ung. *puska*) au început să se substituie acestor guri de foc, înțelesul fixîndu-se cînd pentru «flintă» ca în unele limbi slave și în limba romînească, cînd pentru «tun» ca în limba rusă sau limba germană. Limba romînească cunoaște și termenul de circulație folklorică «pușcăvița» (neînregistrat de dicționarele noastre), care desemnează «aruncătoarele» de apă sau de bobîțe din măduvă de soc, însoțite de pocnitură, fiind construite, pentru sau de către copii, din lemn.

Așadar, *ношукa* din versiunea slavonă nu se identifică exact cu «tunurile» din celelalte două versiuni (după cum au crezut traducătorii de mai tîrziu) și nu poate fi luată cu siguranță ca atare. E vorba aci de o gură de foc, sau mai de grabă de o armă de foc.

Cît despre «leafă» credem că interpretarea dată de P. P. Panaitescu merge departe. Nu e vorba în mod expres de mercenarii de mai tîrziu și de salariul care li se cuvine, ci de o «cînstă» sau «daruri» pe care domnul trebuie

¹ F. BUSLAEV, *Русская хрестоматия*, ed. III, Moscova, 1881, p. 75. Cf. P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 60—61.

² P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 59.

³ P. LAVROV, *op. cit.*, p. 50. *Cronicile slavo-romîne*, ed. P. P. PANAITESCU, p. 245.

⁴ v. sl. *ношукa*; ceh. *puška* (flintă); croat. *puska* (flintă), slov. *pushka* (flintă); bosn. *puscka* (aruncător); rag. *puscka* (aruncător); rus. *nyuka* (tun); pol. *puszka* (flintă); mhd. *bühse*, ahd. *buhsa*, n. germ. *Büchse* (tun), angl. *box*; sued. *bysa* etc. (Cf. și S. B. LINDE, *Słownik języka polskiego*, ed. II, vol. IV (Liov, 1858), p. 729).

⁵ FR. MIKLOSIĆ, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Viena, 1862—1865, p. 756.

să le acorde din cînd în cînd demnitarilor săi, printre ei fiind și căpetenii de oaste, pentru a le cîștiga încrederea și devotamentul. E atît de laică și atît de departe de mentalitatea unui călugăr învățătura aceasta, încît se recomandă domnului, contra învățăturii creștine, să fie mai atent în privința aceasta cu « slugile » sale, decît cu săracii ¹. Este grija de a capta dragostea și atașamentul anturajului și al supușilor, căci în asemenea împrejurări fiecare « încă și capul își va pune pentru tine și el și feciorii lui ». Un asemenea sfat pledează nu împotriva, ci pentru autenticitatea *Învățăturilor*.

În ce privește « boierile », *Învățăturile* insistă în mod deosebit asupra meritului și devotamentului față de domn, după care să fie respectate și acordate. Se pare că e vorba de inițierea unei reforme, întrevăzută de Neagoe, domn ridicat dintre boieri, lingușit poate de ei și de rude, de a căror nemeritată și exagerată cinstire, în dauna celor cu merite, sfătuiește să se ferească întotdeauna domnul ².

De asemenea, *cuvîntul de judecată*, deși probabil adaptat mai tîrziu unei concepții religioase de judecată divină, păstrează încă urmele unor sfaturi laice. Admiterea boierilor tineri în divanele de judecată « ca să ia învățătură » ³ a putut fi tolerată probabil adeseori, fără ca acești asistenți să fie trecuți în actele încheiate. Deci nu știm, dacă avem de a face cu o inadvertență. În orice caz, Neagoe putea veni cu un sfat inovator. Dar dacă autorul este un călugăr, de ce nu pomeneste nimic de prezența în divanul de judecată a clericilor, a mitropolitului măcar? Erau cumva lucruri de amănunt străine de el? De ce i se atribuie atunci amănunte de curte mai caracteristice?

Se pot cita numeroase alte indicii că *Învățăturile* au provenit din concepția unui voievod. Ne oprim însă aci. O ediție critică și comentată va putea lăsa să se distingă mai bine ce aparține originalului și ce a putut adăuga un călugăr mai tîrziu.

S-au adus încă o serie de argumente împotriva autenticității *Învățăturilor* și e necesar să stăruim asupra lor.

S-a spus că doamna Despina nu e invocată nici în cuvîntarea lui Neagoe în fața osemintelor maicii sale ⁴, nici în « rugăciunea la ieșirea sufletului » și aceasta ar fi o dovadă că *Învățăturile* nu i se datoresc lui Neagoe Basarab. Uneori argumentarea ia aspectul unei atitudini cavaleresti a învățaților față de persoana Despinei, care nu trebuia și nu putea să fie neglijată de soțul ei. În fond, în primul caz Neagoe se adresează cu cuvinte de educație copiilor și nu era absolut necesar să se adreseze și Despinei, considerată ca părtaşă la sfaturile și indemnurile sale. În cazul rugăciunii adresarea e în termeni generali de « coconi » și « cocoane » ⁵. Pe de altă parte, în ceasul acesta suprem e de presupus că doamna se afla dinainte lingă soț și nu era nevoie să mai fie chemată. Iar dacă autor al *Învățăturilor* este socotit un călugăr, cum se explică faptul că acesta a găsit să spună cîte ceva despre fiecare din membrii familiei lui Neagoe, să-și imagineze chiar o cuvîntare în fața osemintelor maicii sale Neaga, figură ștearsă pentru istorie și să nu știe nimic, relativ la o scurtă vreme, despre doamna Despina a cărei frumoasă tradiție populară s-a păstrat așa de vie în legătură tocmai cu acte religioase? Muni-

¹ *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. Iorga, p. 233—234.

² *Ibidem*, p. 181 și 233.

³ *Ibidem*, p. 226.

⁴ *Ibidem*, p. 165.

⁵ *Ibidem*, p. 303.

ficiența doamnei nu putea să rămână necunoscută în viața de mănăstire. Explicația cu inscripțiile de pe pietrele de mormint și lipsa aceleia a Despinei dintre ele nu convinge. Opera aceasta n-a fost inspirată de pietre de mormint.

De fapt, în privința « rugăciunii la ieșirea sufletului » credem că avem de a face, cel puțin în forma în care ne-a parvenit, cu o amplificare ulterioară, imaginată de un călugăr, imediat după stingerea lui Neagoe, sau mai târziu.

La fel se poate spune despre capitolul în care se vorbește de pecetluirea cărții. Atitea interpolări cu caracter religios trebuiau să nu dea de bănuț și să li se caute o întărire domnească. De altfel, între adaose pare să se rânduiască tot ceea ce urmează de aci și pînă la sfîrșit: cuvîntul către cele două slugi, pisană Mănăstirii Argeșului etc., ca și o mare parte de la începutul scrierii. Asemenea adaose au putut fi introduse în operă, ca o « desăvirșire », curînd după moartea lui Neagoe, încît existența unora dintre ele în versiunea slavonă și în celelalte versiuni nu denotă deloc existența lor în prototipul *Învățăturilor*. Versiunea slavonă cunoscută nouă azi este o copie. De exemplu, cînd se vorbește de garda voievodului formată din 60 de oșteni, se spune « și acei 60 de bărbați să nu aibă de lucru cu bătaia » (и сѣи 60 мѣжѣи съ всемъ работѣ да не нмажѣт) ¹. Totuși în text nu se mai vorbește pînă aci de acești ostași, ceea ce înseamnă că textul este lacunar: în copiere s-a sărit un anumit pasaj.

O altă serie de argumente aduse împotriva autenticității se depărtează de obiectul scrierii. Lipsurile care i se găsesc nu sînt de natura ei, ci de natura unor opere de alt caracter. Astfel, a găsi că nu se vorbește nimic despre *impozite și cîmî* ², înseamnă a cere să fie o operă de caracter economic. A observa, de asemenea, că nu se prezintă amănunțit un anumit ceremonial sau anumite obiceiuri înseamnă a pretinde ca opera să ia înfățișarea *Condițiilor* lui Gheorgachi sau *Descrierii Moldovei* lui Dimitrie Cantemir. *Învățăturile* lui Neagoe însă, ca toate scrierile de genul lor, n-au de scop să prezinte organizări și obiceiuri consacrate, care mergeau de la sine, ci să introducă pe principe în tainele diplomației și ale conducerii politice și militare.

În felul acesta nu-l interesează pe sfătuitoar eticheta mesii și rînduiala bucatelor, ci grija ca să se evite umilirea mesenilor prin schimbarea locurilor odată ocupate, chiar dacă demnitari de frunte sosiți mai târziu ar merita un loc mai de cinste. Domnul nu trebuie să-și atragă resentimentul nimănui.

E drept că nu se vorbește nimic despre vinătoare, dar faptul acesta nu dovedește neautenticitatea scrierii. Ceremonialul vînătorii de curte era consacrat, și în scris și în practică, din antichitate și a vorbi despre el însemna a insista asupra unor lucruri arhicunoscute la curte. De la opera lui Xenofon, *Κυνηγετικός*, reluată de Arrianus ³ și pînă în vremurile moderne, vînătoria a constituit mereu obiect de tratare în opere de specialitate și în opere de artă ⁴.

În sprijinul neautenticității *Învățăturilor* s-au adus și frecvente cazuri de pseudoepigrafii din evul mediu. E de observat însă că în majoritatea cazurilor e vorba de ilustre figuri de sfinți sau duhovnici, cărora li s-au atribuit

¹ *Cronicile slavo-române*, ed. P. P. PANAITESCU, p. 245.

² P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 48.

³ DR. ERWIN REX, *Abriss der Geschichte der antiken Literatur*, ed. 38, Berlin, 1887, p. 32 și 101.

⁴ Amintite de Odobescu în *Pseudo-Kinegeticos*.

anumite opere pentru ca acestea să se bucure de mai multă autoritate: Ioan Hrisostom, Grigore de Nazianz etc. Există atâtea alte cazuri. Sistemul acesta s-a răspândit atât de mult, încât și scrieri destinate laicilor ca cele cuprinse în *Sbornicul lui Sviatoslav* au fost puse tot pe seama unor figuri de sfinți. Așadar, regula generală în lumea cărturarilor duhovnici era tocmai contrară celor ce se crede despre *Învățăturile lui Neagoe*. Scrierile erau atribuite religioșilor.

Și pentru ce ar fi nevoie de o mistificare în care să fie implicat Neagoe Basarab, cînd orice domn, format în atmosfera de spiritualitate exclusiv religioasă, putea fi ușor convins să apuce calea voită de un călugăr, prin invocarea unor autorități culturale religioase?

IV. NEAGOE BASARAB AUTOR

Se argumentează că între Neagoe Basarab cum îl arată documentele și Neagoe Basarab cum apare din *Învățăturile* e o prăpastie, peste care nu se poate trece. În fond, credem că este vorba de o întorsătură sufletească ce s-a putut ivi în viața lui Neagoe.

Domnul ambițios, luxos, crud chiar, mîndru de succesele lui, a intrat într-o criză sufletească, a devenit mai blînd, mai evlavios prin durerea provocată de moartea mamei sale iubite, lingă care nici n-a putut fi prezent în ceasul suprem și mai ales de moartea fiului său *Petru*, în care își pusese nădejdi de viitor. Alte dispariții în familie au venit să mărească turburarea și îndoiala sufletului¹. I s-a părut că fără credință, fără omenie, fără dragoste nu se poate clădi nimic stabil. Probabil că ambii soți au fost profund loviți de cursul întîmplărilor. Și atunci s-a născut o nouă atitudine de viață. Nu cumva aci rezidă și înălțarea lăcașului de la Curtea de Argeș, pentru care s-a renunțat într-o măsură la lux, bijuterii și aur? O nouă educație i se cuvenea și urmașului. Dumnezeu nu trebuia gonit din educația laică a voievodului țării. Din contră, era necesară armonia vieții, împăcarea lumii acesteia cu lumea cealaltă, împăcare posibilă, în mintea lui, numai pe calea bătută de credința creștină.

În această schimbare vedem noi geneza *Învățăturilor*, amestec de duioșie, sfaturi practice și de prosternare. De altfel, numai în această ținută au putut ele intra în gustul unui călugăr, care a ținut să le înflorească și să le amplifice cu multe lucruri nouă, uneori greu de separat precis.

În viața umanității se pare că suferința și turburarea au creat opere profunde. Cum s-au ivit în sec. al XVI-lea celebrele *Trenuri* ale lui Jan Kochanowski, rămase celebre în literatură de aci înainte, dacă nu din suferința adînc încercată la moartea fiicei sale Ursula? E de amintit, de asemenea, răsturnarea provocată în viața lui B. P. Hașdeu de moartea fiicei sale: Din împrejurări identice s-au născut, după părerea noastră, *Învățăturile lui Neagoe*. Scrierea aceasta nu a pornit numai din grija de a instrui pe urmaș, ci poate și din necesitatea de spovedanie a durerii și a gîndurilor.

¹ Poate că în mintea lui Neagoe toate aceste lovituri constituiau o ispășire a păcatelor sale anterioare între care și acela de a se fi urcat pe tron prin sîngele lui Vlad cel Tânăr, păcat pentru care, de altfel, a chemat clerici din toate rangurile și a făcut rugăciuni de iertare. Ispășirea vinei putea fi dar de la început o obsesie.

De ce să credem că la un secol depărtare de fapte, un călugăr, împăcat dinainte cu coșciugul și viața de veci, e în stare să se substituie lui Neagoe Basarab și să cînte în cuvinte amare, care rod sufletul — se vede bine — moartea mamei acestuia și a fiului său Petru? Și apoi pentru ce să se gîndească tocmai la Neagoe? Ar fi greu de găsit o explicație convingătoare.

Am văzut mai sus detalii practice de viață a unui voievod, ce nu pot fi puse pe seama unui călugăr. Fără îndoială însă că opera nu i se poate atribui lui Neagoe în întregime, în forma în care am ajuns s-o cunoaștem. E aproape sigur că un călugăr, căruia i-a căzut în mină și i-a plăcut, a refăcut-o după concepția lui, lăsînd poate unele amănunte afară și adăogînd multe de la el.

Se poate pune, așadar, problema ce anume i se poate atribui lui Neagoe din aceste *Învățăături* și ce se poate pune pe seama unei fețe bisericești de mai tirziu, dar nu se poate respinge convingător orice legătură a acestei scrieri cu Neagoe Basarab și cu vremea lui.

În concluzie, credem că scrierea aceasta se bazează pe un simbul adevărat al *Învățăturilor lui Neagoe*.

Se naște acum întrebarea, dacă Neagoe însuși a scris *Învățăturile* sau a pus pe cineva dintre cărturarii lui, în genere oameni de biserică, să le compună.

Opera respiră în miezul ei gîndurile și sentimentele personale ale voievodului într-o formă care îndepărtează presupunerea că Neagoe ar fi dat numai dispozițiuni. Bun militar, am văzut că instrucțiunile lui sînt caracteristice în privința aceasta. Încercat diplomat, dă sfaturi în consecință. Amator de pompă și lux, nu se poate opri să inițieze și în acest sens pe viitorul domn. Iar timbrul paginilor lirice nu pare absolut deloc să fi ieșit nici chiar din substituirea unui cărturar contemporan. E aci o durere sufletească vie și naturală, nu travestită.

De altfel, după cîte se poate ști azi, Neagoe Basarab era un om de cultură. Avem toate motivele să credem că știa bine slavonește, într-o vreme, cînd slavonismul era în floare iar mediul social foarte «vîrstat» cu elemente slave. Nimic nu denotă contrariul. A trăit înconjurat de cărturari de seamă greci și a învățat grecește¹. Prin ei a putut să cunoască ușor opere bizantine de mistică și de caracter parenetic. A avut vederi noi, surprinzătoare pentru vremea aceea, dorind în 1519, pe față, în numele lui și al fiilor săi, să aibă legături cu biserica romană și cu papa². Era tocmai vremea de culme a renașterii. Avusese legături cu italieni și înainte³.

Orizontul lui Neagoe Basarab e, așadar, cît se poate de larg, iar *Învățăturile* sale în esența lor au o bază serioasă de fapte reale, nu de fapte imaginate.

V. AMESTECUL UNUI CĂLUGĂR

Am afirmat mai sus că peste simbul *Învățăturilor* inițiale ale lui Neagoe s-a așezat un strat din alt material. Lucrul este verificabil. De fapt, după text se pare că scrierea a incitat la adaose pe mai mulți adnotatori, cel puțin în partea finală. E de ajuns să amintim că sfîrșitul ei, într-o anumită formă

¹ Cf. P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 9.

² E. HURMUZAKI, *Documente*, II, partea 3 (București, 1892), p. 307—309.

³ DEL CHIARO, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. IORGA, p. 115, Cf. P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 8.

a trebuit să coincidă cu capitolul «pecetluirii cărții», foarte expresiv intitulat, înțelegându-se prin «pecetluirea cărții acesteia», învățăturile ultime. E surprinzător, deci, să constatăm o continuare cu capitolul despre «rugăciunea» inchipuită la ieșirea sufletului lui Neagoe și ea considerată, se pare, la un moment dat ca un capitol final. Apoi alte și alte capitole (de data aceasta existente numai în versiunea românească), ca și cum fiecare se simțea dator să adauge ceva și să dea alt sfârșit cărții: «Cuvînt de învățătură către cele două slugi credincioase ale domnului, carele se lepădară de lume și se deteră vieții călugărești», «Altă învățătură asemenea celeialalte», «Pisania Mănăstirii Argeșului», «Încheiere». Conținutul acestor capitole ca și al altora de la începutul versiunii românești, este străbătut de un alt suflu, decît al capitolelor ce i se pot atribui lui Neagoe Basarab. În aceste capitole, de altfel, se găsesc argumentele, care au făcut pe unii dintre învățații noștri să atribuie *Învățăturile* în întregime unui călugăr.

Miezul *Învățăturilor* ce i se pot atribui lui Neagoe, într-o formă inițială a putut fi format din capitole despre îngroparea maicii sale Neaga, și dispariția lui Petru, despre întocmirea boierilor, regulile de purtare la masă, primirea solilor și purtarea războiului, norme de judecare și despre dăruirea demnitarilor țării. Probabil că și alte capitole au putut fi scrise de Neagoe, dar un cărturar cleric, contemporan, care l-a cunoscut bine pe Neagoe, le-a dat, la scurtă vreme după stingerea acestuia, o față schimbată. Un exemplu elocvent îl avem în capitolul despre dăruirea demnitarilor («milostivire și îndurare»), a cărui primă parte poartă pecetea autenticității. Se recomandă dăruirea și cinstirea demnitarilor («slugilor») înaintea milei ce se cuvine săracilor. Cere-monialul și luxul exterior trebuia să constituie o preocupare a domnului: «Și să fie slugile îmbrăcate și împodobite cum veți ști mai frumos, că aceea este lauda și cinstea domnului și comoara cea înfrumusețată și vie... Să nu strîngeți avuție multă și să o ascundeți, ci să puneți avuția voastră pe slugile voastre, dacă vă este să fie avuția și strînsoarea voastră tot vie și să aveți veselie înaintea ochilor voștri»¹.

Se citează ca exemplu în acest sens Alexandru cel Mare, pomenindu-se numele lui Aristotel². În schimb, partea doua alunecă într-o expunere în completă contradicție cu prima, invitînd la o totală disprețuire a avuției și a luxului pe pămînt, ajutînd pe săraci și adunînd «avuția ta în cer»: «O, suflete... primește pe cel sărac, în numele Proorocului, și îl sature, și-l adapă, ca să te ospătezi și tu cu Proorocii la cina cea împărătească etc.»³.

Ceea ce urmează de aci înainte pînă la sfîrșitul cărții e în aceeași notă de prosternare religioasă. Pentru exemplificare ar trebui să citez aproape tot. Textul e desprins aci de realitățile pămîntului și plutește pe aripile misticismului. Citate din textele canonice se întretaie cu citate din literatura apocrifă și profană. În «Rugăciunea la ieșirea sufletului» autorul se adresează, doamnei și domnițelor în numele lui Neagoe, oarecum comic cu «turturicile mele cucoane» și «dragile mele turturele și cucoane». Vrea să prindă aci

¹ *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. Iorga, p. 242.

² *Ibidem*, p. 243.

³ *Ibidem*, p. 252.

⁴ *Ibidem*, p. 300 și 303. Pentru răspîndirea acestui motiv vezi D. GĂZDARU, *Originea și răspîndirea motivului «amărită turturică» în literaturile române*, Iași, 1935, p. 11 și 138.

⁵ Comp. *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. IORGA, p. 240 și 315.

simbolic durerea motivului « amărită turturea », cunoscut probabil din legenda inserată în *Fisiolog*, legendă, pe care, de altfel, o rezumă⁴. Uneori parafrazează spusele lui Neagoe în legătură cu puterile steagului în luptă⁵.

Unui duhovnic i se datorește și partea de început a scrierii în forma actuală. Aci intră « cuvîntul introductiv », fragmentele din « Varlaam și Iosaf », « învățătura folositoare de suflet » și « pentru frica și dragostea de Dumnezeu ». Poate că unele din aceste capitole au fost concepute și scrise chiar de Neagoe într-o formă însă deosebită de cea de azi.

În orice caz, partea aceasta de început este diametral opusă miezului *Învățăturilor*, ca atitudine și concepție de viață. Peste tot se observă și aci disprețul trupului, a vieții pămîntești, îndepărtarea luxului, a ceremonialului, a petrecerilor cu masă, cîntece și băutură. Viitorul domn ar trebui să trăiască în asceză cu gîndul numai la Dumnezeu și la viața viitoare. Trebuia să arunce « hainele lucii și frumoase », căci altfel « cu anevoie ni vom îmbrăca sufletele cu hainele neputregiunii, că nu este putere să-și împodobească cineva și trupul și sufletul. . . »¹. Se recomandă aci « în loc de bucurie și de ris, să adăogiți plîngere sufletească și vărsare de lacrimi către Dumnezeu; și în loc de mîncare și de băutură, post și răbdare; și în loc de odihnă, osteneală trupească și priveghere, de-a sta în picioare toată noaptea. . . »², căci « cum nu pot face mărăcinii măslîne, așa nici omul nu poate cerca și cele cerești și cele pămîntești »³. « Obidele trupului sînt spăsimi sufletului, înfrumusețarea trupului este cursa sufletului »⁴.

Și fără să vrea autorul își demască singur persoana: « Cum mîncîncă carii copacii și gîndacii îi fac făr de frunză, așa și pîzma pierde sufletul călugărului. . . »⁵. « Cînd șezi în *chilia ta*, de aceste trei lucruri te grijești: de rugă, de învățătură și de rucodelie (lucru de mînă). . . »⁶, pentru ca fără nici o rezervă să îndemne apoi la călugărie și la asceză: « Ai dar, fraților, să fugim de lume și de toate cîte sînt ale lumii, ca să fim moșteni binelui aceluia, care ochiul nu la văzut, urechile nu l-au auzit. . . »⁷.

Sîntem edificați, cred, asupra autorului adăuselor de început și de sfîrșit ale *Învățăturilor*. În mintea lui scrierea aceasta își pierde scopul voievodal, căci avînd a intra, sub noua formă, în mîna și gustul călugărilor, devenea un îndreptar pentru aceștia, mai convingător decît oricare altul, mai ales că era astfel considerat ca destinat în întregime de Neagoe chiar pentru fiul său Teodosie. În consecință, după părerea noastră, *Învățăturile*, în noua înfățișare, aveau de scop să momească atît spre viața de mănăstire, cît și spre viața de evlavie a unui viitor domn. Călugărul a legat însă inabil pasajele.

Poate că autorul interpolărilor, duhovnic, l-a cunoscut pe Neagoe sau a auzit de el și s-a gîndit să-i perpetueze opera ca un omagiu pentru partea de cucernicie și ctitorie din viața sa de voievod. De altfel, tradiția evlaviei lui era vie și sfaturile în numele lui puteau fi crezute.

Se poate observa că autorul acesta duhovnicesc era un om de serioasă pregătire și lectură religioasă. Citatele și exemplele din literatura bisericească

¹ *Ibidem*, p. 98.

² *Ibidem*, p. 135.

³ *Ibidem*, p. 140.

⁴ *Ibidem*, p. 142. Stilul este al textelor religioase și se deosebește de stilul lui Neagoe.

⁵ *Ibidem*, p. 142.

⁶ *Ibidem*, p. 143.

⁷ *Ibidem*, p. 147.

sînt numeroase. Aici, în partea sa de contribuție, ar intra și predica lui Ioan Hrisostom, prin care D. Russo a crezut că se poate înlătura odată mai mult paternitatea lui Neagoe¹.

Ceea ce interesează deosebi însă este talentul acestui autor. Sufletul lui vibrează de frumusețile « Cerului », de minunile dumnezeiești. E o întîlnire interesantă din acest punct de vedere între el și Neagoe, fiecare pe drumul lui. Scrisul acestui duhovnic este străbătut de avînt, de lirism, de căldură ca și stilul lui Neagoe. Din izvoare a știut să culeagă tocmai ce se potrivea acestui stil al său. E deajuns să citească cineva paginile în legătură cu dubla existență a lui Iisus ca om și Dumnezeu pentru a se convinge de acest lucru².

De aceea, opera are oarecare unitate stilistică, datorită în mare parte traducătorului în românește, și numai analiza atentă a fondului poate să ne dovedească împreunarea în ea a două concepții și a doi autori.

Deslănțuind pasiunea discuțiilor doar în privința autenticității, valoarea intrinsecă a operii a rămas oarecum în marginea cercetărilor de pînă acum.

VI. VALOAREA LITERARĂ A OPERII

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie sînt o operă de mare însemnătate pentru literatura veche românească atît în ce privește redacția în limba slavonă, cît și în ce privește traducerea și prelucrarea românească de mai tîrziu. Am remarcat mai înainte că există o corespondență evidentă de vibrație și de stil între autorul originalului slavon și autorul traducerii, care găsește cu ușurință o exprimare în măsură să transmită plastic ideea. Figurile de stil, turnarea unor maxime (cunoscute) în formă poetică, comparațiile, sînt destul de frecvente în această operă și ele și-au găsit cea mai bună transpunere în limba românească.

Originalul slavon, chiar numai în forma fragmentară, prin conținutul poetic este de deosebită valoare nu numai pentru perioada slavonă a literaturii românești, ci și pentru literatura slavă în general a timpului. Învățăatul bulgar Stoian Romanski afirma că scrierea este una din cele mai frumoase opere ale literaturii slavone din vremea respectivă³.

Pentru literatura românească veche, negreșit că *Învățăturile lui Neagoe* constituie cea dintîi operă de compoziție și inspirație poetică laică. Originalitatea ei e mai pronunțată decît aceea a cronicilor în slavonește, care se mulțumesc să nareze faptele istorice. Scrierea aceasta înseamnă deci, un fapt de cultură din cele mai de seamă. Cu această lucrare sîntem departe de simplele copii și tipărituri slavone și de probabilele traduceri românești ale vremii. Avem de a face cu o primă scriere originală masivă, încheată din gîndire și simțire românească. Faptul acesta ar fi trebuit să primeze în ochii istoricilor literari, fiindcă opera își păstrează însușirea enunțată chiar dacă s-ar plasa în secolul XVII, cum cred unii învățați. Nu se poate găsi ușor în această vreme o operă care să o egaleze din punctul de vedere al compoziției și stilului.

Traducerea în limba romînă, efectuată, după cîte se vedește, în secolul XVII, aparține unui cărturar de talent și este una din cele mai reușite ca

¹ Vezi mai sus p. 322.

² *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. Iorga, p. 136—139.

³ ST. ROMANSKY, *op. cit.*, p. 121: « ... das beste ist, das uns die slavische Literatur jener Zeit überhaupt bietet ».

limbă literară. Traducătorul are un deosebit simț al limbii. Folosește un grai viu care își menține prospețimea și căldura și topește într-o frază de rezonanță românească forme personale sau termeni adoptați din textul slav. Nimic nu dă impresia unei limbi cărturărești artificiale.

Filologia nu a apucat să cerceteze și să valorifice cum se cuvenea acest text. Forme rare se găsesc aci foarte des, ca de pildă imperativul vechi al verbului a « umbla »: « Ia *blem* acum în pustie și vom vedea umbrarele vitejilor lui Hristos și nu vom vedea acolo întinderea corturilor, nici haine și alte *zăveze* (pinzeturi) lucii cu care fac umbră împăratului . . »¹ sau « *Blem* acum la cel domn neharinic . . »². Se pot încă nota cuvinte rare ca existență, fonetică sau semantică: *meserătate*³ (sărăcie), *a se încinde*⁴ (a se încinge, a se aprinde) *a cerși*⁵ (a cere: « cerșură împărat . . ») sau termeni care au persistat pînă azi în graiul popular, dispărînd din limba literară: *a se învrăsta*⁶ (a se învîrsta, a impestrița: « Căci cununa de ce se învrăstează cu tot felul de flori, de ce este mai frumoasă »).

Traducătorul are înclinare spre o expresie înmlădiată: *domolnicie*⁷, *mitarnic*⁸ (cel ce ia mită), *ocaianie*, *ocăinicie*⁹, *ocainic*¹⁰ (disperare, nenorocit), *ostenințe*, *pocăianie*¹¹ (pocăință), *prietnic*¹² (prieten), *scandălă*¹³ (enervare, scandal) etc.

Termenii slavoni sau de altă origine sînt folosiți în forme, care par perfect asimilate limbii românești: *a crăvi*¹⁴ (a lăuda: « fățarnicia se cînsteste și se crăvește »); *mozavirie*¹⁵ (piră: « să ne ferim de toate pizmele și mozaviriile »); *scopote*¹⁶ (petreceri: « Dar cum vei putea fi tu domn, dacă-ți vei da mintea cu totul spre scopote și spre jocuri ? »); *zatocenie*¹⁷ (pedeapsă, pierzare: « și-l dezbrăcară de hainele cele împărătești și-l scoaseră din cetate gol și-l trimiseră la zatocenie, care era departe într-un ostrov ») etc.

Se pot culege numeroase alte exemple. Opera merită un studiu lingvistic special.

Pentru a vedea în ce fel reușește să închege exprimarea românească din acest material divers de limbă, dăm un exemplu, luat mai mult la întimplare (e vorba, după o legendă, de conflictul dintre Avesalom și tatăl său David, regele Iudeii, de care fiul vrea să se scape):

« Nu este bun acest fapt ce a sfătuit Ahitofel, — îi spune lui Avesalom alt sfetnic —, pentru că tu bine știi că tată-tău și toți oamenii lui sînt toți viteji, buni și harnici la război

¹ *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. IORGA, p. 101.

² *Ibidem*, p. 190. Pentru alte forme de la acest imperativ vezi AL. ROSETTI, *Istoria limbii române*, VI (București, 1946), p. 202; ed. nouă, București, 1956, p. 150.

³ *Ibidem*, p. 329; și « miser » (p. 7).

⁴ *Ibidem*, p. 320.

⁵ *Ibidem*, p. 23.

⁶ *Ibidem*, p. 314.

⁷ *Ibidem*, p. 278.

⁸ *Ibidem*, p. 23.

⁹ *Ibidem*, p. 172, 219, 231.

¹⁰ *Ibidem*, p. 247, 254.

¹¹ *Ibidem*, p. 7.

¹² *Ibidem*, p. 209.

¹³ *Ibidem*, p. 205.

¹⁴ *Ibidem*, p. 128.

¹⁵ *Ibidem*, p. 92.

¹⁶ *Ibidem*, p. 188.

¹⁷ *Ibidem*, p. 169.

și dirzi ca ursoaicele cele fătate, și ageri ca cerbii, și tată-tău este om războinic și nu-și va pierde oamenii săi așa lesne. Că el acum poate se va fi ascuns în vreun munte sau în vreun loc cu oștile lui și va fi el în fruntea oștilor sale. Deci, când vor ajunge oștile tale la David, iar oștile lui vor auzi zgomot și gîlceavă de la străji și vor sări degrab, vor pieri toți cei ce vor merge să-l gonească, din oștile tale. Pentru că David are inimă ca de leu, zburdată, și știe tot Izrailul că este tată-tău viteaz și oștile cele viteze toate sînt cu dînsul »¹.

Nu se simte de loc apăsarea pe care de obicei o exercită asupra traducătorului în vremea aceasta originalul. E o povestire parcă liberă, cu posibilitățile limbii timpului.

În consecință, nu numai originalul, ci și versiunea românească de mai tirziu prezintă o importanță deosebită și lucrarea merită o mai mare atenție.

Comparațiile și figurile de stil abundă. Create lapidar, citeodată pe baza unor vechi aforisme, ele sînt pline de expresivitate: « Cum mîncă rugina pe fier, așa mîncă și pe om slava cea omenească, dacă i se va lipi inima de dînsa »².

Uneori ideea e plină de meditație și poezie. Iată sfîrșitul unui sfat al lui Neagoe în legătură cu regulile de purtare la masă: « Că dacă pui sluga ta la masă într-un loc, iar al doilea rînd, tu-l pui mai jos, într-acei ceas i se întristează inima și se scîrbește; că el se nădăjduia, dintr-acei loc ce a șezut întîi să ciștige alt loc, mai sus, iar tu, pentru unul carele-ți este ție mai drag, tu-l dai mai jos. Pentru aceea i se întristează inima și se vătămă ca o rană. *Că inima omului este ca sticla, care, dacă se sparge, nu o mai poți cîrpi* »³. Formularea aceasta este splendidă și ea se găsește chiar în originalul slavon: „Гръдце чловекако ест како и стъкло, егда разбьет се стъкло, никто же может его напракити“ adică « inima omului este ca și sticla, dacă se sparge sticla, nimeni n-o mai poate drege ». În versiunea grecească această maximă este formulată mai rigid și mai puțin poetic: « Inima omului este asemenea sticlei, cînd suferă vreo rănire, nu mai găsește leac ». Pe bună dreptate Ștefan Glixelli compara această ultimă meditație cu ideea frumoasă din *Le vase brisé* al lui Sully Prudhomme⁴. De altfel, în această scriere se găsesc și alte multe elemente de literatură comparată.

În continuare vom da unele citate de un mișcător lirism, scoase din miezul *Învățăturilor*, din partea pe care noi o considerăm ca datorită lui Neagoe. Aceste pasagii au o valoare și documentară și literară.

Iată-l pe Neagoe zdrobit de gîndul că n-a făcut pentru maica sa, cît a fost în viață, tot ce datora ca fiu. Treburile publice « l-au învîrtejit » departe de ea, sau poate voit o ținuse el departe pe mama care păcătuiase și-l născuse din flori, nedîndu-i bucuria de a-l vedea aproape. Nici măcar — mărturisește singur — n-a putut fi de față, cînd a închis ochii. Doar ultima ei dorință i-a venit ca o muștrare prin alții, cerîndu-i să-i facă sufletului său tot « ce-i va trebui după moarte ». Atunci hotărăște să-i aducă osemintele la mănăstirea zidită de el și terminată de curînd. Și în cinstea osemintelor, scrie o « orație » în cuvinte amare. Dragostea de fiu se trezește pentru prima dată și vrea să

¹ *Ibidem*, p. 88. Acest pasagiu ar intra în partea de contribuție a adnotatorului.

² *Ibidem*, p. 142.

³ *Ibidem*, p. 190—191. Ediția ION ECLESIA RHUL, p. 207.

⁴ ȘT. GLIXELLI, *Regulile de purtare la masă în romînește*, în « Revista istorică romînă », III (1933), p. 332.

răspundă neprețuitei dragoste de mamă. În acest plins totul e omenesc și pămîntesc:

« Ascultați-mă și pe mine, ticălosul, cu ușurare, și cuvintele mele le auziți și le primiți fără de dosădire (dojană), că am să vă spun un dor al inimii mele foarte amar și cu foc și să mă iertați într-acest ceas zicînd puținele cuvinte către oasele maicii mele, că fără de iertăciunea voastră, nu voi putea graî ».

În spirit popular, autorul se adresează întîi celor de față la ceremonia de îngropare a osemintelor la mănăstirea Argeșului, cerîndu-le să-l ierte în numele moartei și numai după aceea se adresează direct maicii sale:

« O, maica mea și născătoarea mea, ia și tu iertăciune de la părinți și de la frați, că voi să încep a graî către tine, cu multe lacrimi și cu grele și nenumărate suspine; ci te rog să mă ascuți cu dragoste, că voi să îndrăznesc să fac orăție către oasele tale cele ostenitoare. O, maica mea și dulceța inimii mele și roaba Dumnezeului meu Neagoe, cită dosadă (supărare) ai avut pentru mine, fiind multă vreme însărcinată cu mine, ziua și noaptea și încă nu numai ziua și noaptea, ci în toată vremea și în tot ceasul, ai fost însărcinată și împovărată cu trupul meu, pînă în ziua aceea ce-ți veni porunca lui Dumnezeu să mă naști! Atunci, o maica mea, atîtea griji și scribe ai avut, cite ai avut și la moarte! Și după aceea, încă mai multe ostenințe și scribe ai petrecut pentru mine[...]

O, maica mea, iar cînd vruseși să te odihnești de ostenelile tale, mare dor și dragoste ai avut în inima ta pentru mine. Atunci ai luat alte osteneli, mai mari și mai multe. Eu eram înaintea ochilor tăi mai luminat decît razele soarelui și niciodată n-ai avut înaintea ochilor tăi altă lumină mai luminoasă decît pe mine, nici inima ta n-a avut altă avuție mai dragă decît pe mine. Drept aceea, o maica mea, știu că inima și ochii tăi, pînă la moartea ta, nu s-au putut sătura de mine și de vederea mea. Și atunceza nu mi se întimplă să fiu cu tine, ca să se sature ochii tăi de mine și eu, fiul tău, să iau iertare și blagoslovenie de la tine. Și poate căci n-am avut eu dragoste din toată inima către tine, n-am ajuns să fiu la moartea ta, ca să se indulcească inima ta de mine, dacă în vremea vieții tale nu te-ai săturat de dragostea mea, ci încă și la moartea ta îți rămase inima aprinsă de dorul și de mila mea și ochii tăi nu se săturară de vederea mea. De aceea, mi se umplu sufletul de întristăciune, căci rămăsei sărac de tine și apoi căzui în *mirare mare și în nepricepere* și nu știui în ce chip voi putea face odihnă sufletului meu pentru că nu mă aflai la moartea ta.

Deci unii îmi spuseră zicînd că te-au întrebat: « ce vom face pentru sufletul tău după moartea ta »? Iar tu ai zis: « Fiindcă inima mea niciodată nu s-a putut sătura de dragostea iubitului meu fiu, a lui Neagoe, de aceea și eu acum pui toată nădejdea sufletului meu și zic: cum m-am nevoit și m-am ostenit eu pentru dînsul, așa doar se va osteni și el pentru sufletul meu »¹.

Am dat un citat mai lung nu numai pentru lirismul și frumusețea lui literară, ci și pentru că amănuntele lui confirmă odată mai mult autenticitatea învățăturilor. Este foarte greu de presupus că un călugăr ar fi putut să scorească cu mintea convorbirea de pe patul morții, avută de mama lui Neagoe, și ultimile ei dorinți. De asemenea, se observă și se simte că lirismul cald, durerea neîmpăcată, sînt izvorite dintr-o dramă trăită puternic, din dragostea de fiu nearătată la timp mamei, și nu sînt ieșite din închipuirea unui monah, care de obicei este înclinat spre altfel de lirism, mistic, nu legat de realitățile vieții omenești pe pămînt. Orăția de mai sus dovedește o grea turburare sufletească și o dramă de conștiință a voievodului, care caută o liniștire prin cinstirea osemintelor răposatei maici.

Dar oasele maicii sale veneau să se așeze lingă acelea proaspete ale fiului său Petru. Din nou suferința izbucnește și ia forme literare:

« O, fiul meu Petre, iată îți trimit coroana, surguciul și diadimile, pentru că tu-mi erai stilparea mea cea înflorită, de care pururea se umbreau și să răcoreau ochii mei. Iar acum

¹ *Învățăturile lui Neagoe*, ed. N. Iorga, p. 160—162.

stilparea mea s-a uscat și florile ei s-au vestejit și s-au scuturat, și ochii mei au rămas arși și pirliti de jalea înfloririi tale[...]

O, fătu meu, căci nu mă acoperi mai bine pământul decât pe tine și mă lăsași la bătrînețele mele, cînd fu vremea să se odihnească de către tine! Tu atunci n-ai nici o grijă de mine, ci m-ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă și aprinsă de jalea ta, și ochii mei să fie la bătrînețele mele tot plini de lacrimi, ziua și noaptea.

O, fiul meu, mai bucuos aș fi dat traiul și zilele mele ca să fii tu viu! Eu îți găteam haine domnești ca să te îmbraci cu dinsele și să te împodobеști, ca să veselești inima mea și să usuci aceste lacrimi din ochii mei; iar acum trupul tău se dezbracă de hainele care i-am gătit și se îmbracă în pămînt[...]

Însă, după toate aceste, iată că-ți zic: scoală, fătu meu, scoală, că au venit și oasele moașă-ta la tine, ca să se odihnească și el elingă tine, pentru că, și ție îți este mumă ca și mie! Și împreună cu dinsele am trimis și podoabele tale: Coroana și surguciul tău și diadimile...¹

Nu rămîne, socotim, îndoială că un asemenea plîns este profund real și nu imaginat mai tîrziu. Un tată este zdrobit de moartea fiului, în care își pusese toate nădejtile și își destăinuie zbuciumul în chipul cel mai natural cu putință, fără un pic de resemnare religioasă. Această jeluire este un veritabil bocet popular de tipul celor improvizate. În ea este un amestec de durere și de simțire poetică.

Ni se pare — și lucrul este destul de probabil — că această orație a constituit o operă aparte a lui Neagoe Basarab, care numai ulterior a fost integrată învățăturilor practice pentru Teodosie. În modul în care au fost concepute și redactate, învățăturile și sfaturile de domnie au avut un caracter de sine stătător. Scrierile lui Neagoe, copiate într-un codice la un loc, s-au putut contopi, cu vremea, sub pana unui interpolator.

În concluzie, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* au fost scrise, în esență lor, de voievod însuși. Mai tîrziu un călugăr le-a restructurat, făcînd interpolări. Au existat probabil și alți adnotatori. Versiunea romînească este cea mai dezvoltată. Autorul versiunii romînești dovedește un deosebit simț și pînă acum nu s-a atras atenția asupra valorii traducerii romînești, care depășește multe din scrierile și traducерile timpului.

Scrisă de Neagoe într-o formă restrînsă, augmentată ulterior de interpolatori religioși cu noi pasaje și capitole, opera aceasta este una din cele mai de seamă realizări ale vechii noastre literaturi romînești.

AUGUST 1947

ОТНОСИТЕЛЬНО «ПОУЧЕНИЙ НЯГОЕ БАСАРАБА»

(Резюме)

Среди вопросов древней румынской литературы, вызвавших много контrovers, следует считать и авторство *Поучений Нягоя Басараба*, написанных на церковнославянском языке. В той дискуссии участвовали также иностранные ученые.

Одни ученые произносились против автентичности *Поучений*, в то время как другие высказывались за авторство Нягоя Басараба (1512—1521).

В данной работе автор старается доказывать, что нельзя отрицать авторства Нягоя Басараба, которому принадлежат, по крайней мере, надгробная

¹ Ibidem, p. 164—165.

речь перед могилой его матери и практические советы своему сыну Теодосию. Ряд характерных деталей подтверждают эту мысль.

После смерти Нягоя, какой-то монах приписал ряд добавок религиозного характера, которые при анализе выявляются сравнительно легко. Кстати, доводы против автентичности *Поучений* выбирались именно из этих добавок.

Поучения Нягоя Басараба имеют первостепенное значение за славянский период древней румынской культуры, как одно из первых оригинальных румынских литературных произведений. Следует также подчеркнуть значение румынского перевода, относящегося к XVII в., который превосходит по своей литературной обработке другие румынские переводы этого времени.

CONSIDERATIONS SUR LES CONSEILS DE NEAGOE BASARAB

(Résumé)

Parmi les difficiles problèmes de l'ancienne littérature roumaine on peut considerer aussi *Les Conseils de Neagoe Basarab*, écrits en slavone. Même des savants étrangers ont participé à la discussion.

Les uns des savants ont repoussé l'authenticité des *Conseils*, les autres ont admis toutefois la paternité de Neagoe Basarab (1512—1521).

Dans le présent travail nous avons cherché de démontrer qu'on ne pourrait à juste raison repousser la paternité de Neagoe Basarab, à qui sans doute on doit du moins une oraison funèbre devant le tombeau de sa mère et des conseils pratiques adressés à son fils Théodose. Les détails caractéristiques en prouvent assez aisément cette opinion.

Après la mort de Neagoe un moine est venu avec des additions importantes de nature religieuse, ce qui est trop évident. Ce sont ces additions qui ont mis en doute l'authenticité des *Conseils*.

Les Conseils de Neagoe Basarab ont une valeur évidente pour la période slavone de notre ancienne culture, comme premier ouvrage original roumain. Il faut reléver aussi leur version roumaine du XVIIe siècle, qui dépasse de beaucoup, comme langue littéraire, d'autres traductions roumaines du temps.